

3179

ՀԱՐՊԱՐԻ ԷՏԸՄԶ ԿԻՂԸՆԶ PH.D.

ՓԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ՍԵՒԱԳՈՅՆ ԷԶԸ

1915 Ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԵԴՔԵՐ

ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ
ՊԱՏԱՍԻԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ)

Յառաջաբան՝ ՏՐ. Յ. ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑԻՆ

Ա. ՍԱՂԱԹԵԼԵԱՆ ԵՒ Ե. ՄՐԸ

ՆԻԻ ԵՈՐՔ

1916

9(47.925)

Կ-50

2012

9-526-91

84068-Ա.Յ.

«Եւ ասէ Տէր Աստուած ցկային, Ո՞ւր է
Հաբէլ՝ եղբայր քոյ: Եւ նա ասէ, Զգիտեմ,
միքէ պահապա՞ն իցեմ եղբօրն իմոյ:»

ԾՆՆԴՈՑ Դ., 9:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Սիրելի Հայ Ուսանողներ,

Տեսայ ձեր ընկերովի կատարած այս քարգմանութիւնը, եւ բնագրին հետ ուշի ուշով բաղդատելով, հարագատ գտայ, եւ լեզուն ալ Հայերէն, ինչ որ այս օրում օրս քիչ առաւելութիւն չէ: Շնորհաւորելի էք: Գալով նիւթին, քէեւ նորութիւն մը չպարունակեր, այլ եւ այլ աղբիւրներէ այլ եւ այլ անգամներ ըսուած և լսուած նշանաւորութիւններ են, սակայն ասով շահեկան ըլլալէ չդադրիր: Տխուր իրողութեանց աղէխարօ դրուագները այսպէս կարն եւ ամփոփ հատորիկի մը մէջ խտացած եւ անաչառ եւ անողոք տրամաբանութեամբ վերլուծուած, միշտ ուշագրաւ եւ միշտ ներշնչարան է՝ քէ՛ ներկայիս եւ քէ՛ ապագային, եւ անուշտ ամէն Հայ գրադարանի մէջ

եւ գրասեղանի վրայ կարեւորագոյն տեղը պիտի բռնէ:

Անո՛վ մանաւանդ գրգռելին յարգը կը բարձրանայ, որ ազնիւ Ամերիկացին, Հըրպըրդ Էտըմզ Կիպընզ, ինք անձամբ տեսած, լսած եւ ստուգած է ինչ որ կը պատմէ: Երեւկայութեան կամ բոցավառ զգայականութեան գործ չէ սա, այլ անմոռայ տեսողութեան, հանդարտ կռադատութեան եւ ուղղամիտ եւ առողջ հետազոտութեան:

Շնորհակալութի՛ւն և պատիւ այսպիսեաց որ պատիւ կը բերեն մարդկութեան:

Մինչեւ Ե՞րբ սակայն, մինչեւ Ե՞րբ, ո՞հ, պիտի նիւթ ընծայենք պատմական այս «Սեւ Էջ»երուն: Մինչեւ Ե՞րբ աշխարհ պիտի կոչուի արգահատել՝ գթալ՝ խղնալ մեր վրայ, առանց կրնալ վանելու անեռուտ արհամարհանքն ալ: Մինչեւ Ե՞րբ հայրենասէր ծերունւոյն * «Հանուրց Հիւսիսականաց Վեհագոյն»ը այսօր մարդկութեան յետին խաւերու յետնագոյն Մոնկոլի մը ձեռքը այսպէս նկուն եւ նշաւակ պիտի մնայ:

(*) *Խորենացին*

Ո՞վ պիտի պատասխանէ աս հարցերուն.—
մե՞նք, քե՞օ օտարը:

«Ժամանակը յղի է» ըսելով փառնեցան գացին իմ սերունդիս բոլոր ակնկալուները. ինձ վիճակուեցաւ տեսնել քե՛զ «յերկունս է ժամանակը»:

Ի՞նչ ծնունդ արդեօք:

Ա՛յս է ահա որուն ակնդէտ եմ՝ սրտատրոփ:

Յ. ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ

1 Օգոստոս 1916

Նիւ Եորք

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՄԲ՝ ՏՐ. Յ. ԹԻՐԵԱՔԵԱՆԷ	էջ 4
ՆԱԽԱԲԱՆ	13
ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ	17

ԳԼՈՒԽ Ա.

1915 Ապրիլին, Օսմանեան կառավարու- թիւնը Թուրքիոյ մէկ ծայրէն միւսը սկսաւ դործադրութեան դնել սիսդէ- մադիք եւ խնամով պատրաստուած ծրագիր մը բնաջնջելու Հայ ցեղը: Վեց ամսու ընթացքին մօտաւորապէս մէկ միլիոն Հայեր սպաննուեցան: Զոհերու թիւը եւ անոնց փճացումի եղանակը ժամանակակից պատմու- թեան մէջ աննախընթաց է: . . .	25
--	----

ԳԼՈՒԽ Բ.

Հայեր, իբր ցեղ, Թուրքիոյ ապաՀովու-
թեան սպառնալիք չեն, եւ չեն եղած
ամենեւի՛ն: Անոնք անպարտ են ան-
Հաւատարմութեան ամբաստանութե-
նէն, զոր իբր չքմեղանք կը գործած-
ուի ջարդերու եւ տեղաՀանութեան: . 41

ԳԼՈՒԽ Գ.

Հայ տարրի պաՀպանումը Օսմ. կայս-
րութեան բարգաւաճումին եւ բարո-
րութեան Համար բացարձակ անՀրա-
ժեշտութիւն է: Դարերու ընթացքին
ապացուցուած է թէ՛ Քրիստոնեայ եւ
Իսլամ խաղաղ եւ Համերաշխ կրնան
ապրիլ Թուրքիոյ մէջ, որ երկուքին
ալ Հայրենիքն է Հաւասարապէս: . 59

ԳԼՈՒԽ Դ.

Գերման կառավարութիւնը կրնար արգելել
Թուրքիոյ Հայաջինջ ձեռնարկը, բայց
ան որոշած է ոչինչ ընել: Լուրջ
պատճառներ կան Հաւատալու թէ՛

Գերման կառավարութիւնը, եթէ չէ
քաջալերած, ապաՀովարար ծափող-
ջունած է Հայերու անՀետացումը
Փոքր Ասիայէն, որպէսզի Գերմանիոյ
քաղաքական եւ տնտեսական ծրագիրը
դիւրաւ ի գործ դրուի Օսմ. կայսրու-
թեան մէջ: 73

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ 85

ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ 91

ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԻ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ —
(սքեղ նկարներու տարբով մը) . . 97

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԵՒԱԳՈՅՆ ԷՋԸ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Պատերազմը, որ սկսաւ 1914 Օգոստոս 1ին, հետզհետէ ընկլուզեց մեծ ու փոքր ազգեր, որոնք ի սկզբանէ մասնակից չէին: Ուրիշ ազգութիւններ, մեծ կամ փոքր, թէեւ դեռ կը ճգնին պաշտօնական չէզոքութիւնը անվթար պահել՝ այսուհանդերձ, պատերազմիկ կրկնակի կողմերուն հետ, ինքզինքնին դիւանագիտական կնճիռներու մէջ կը գտնեն: Ի բաց առեալ Հարաւային Ամերիկա, աշխարհի բոլոր մասերը Եւրոպա զօրա-

բաժիններ ղրկած են կռուելու: Ափրիկէի, Ասիոյ եւ Աւստրալիոյ ճակատագիրները վտանգուած են: Պատերազմը լրանալէն առաջ, Եւրոպա տեղի ունեցող վիթխարի պատահարներէն Արեւմըտեան Կիսագունդն եւս պիտի ազդուի:

Պատերազմի տեւողութեան այս միջոցին, դեռ եւս նախապաշարուած մեր շահերով եւ համակրանքներով, ո՛չ մասնակիցները եւ ո՛չ ալ հանդիսատեսները՝ պատերազմի իրադարձութիւններուն պատճառաւ՝ ի վիճակի չեն որոշ դատողութիւն կազմել, պատերազմի ծագման բազմաթիւ հարցերուն եւ ներհակ կէտերուն նկատմամբ, որոնք ի յայտ եկած են պատերազմող երկու կողմերուն եւ պատերազմիկներու ու չէզոքներու միջեւ:

Բայց այս պարագան մի՞թէ կը հարկադրէ զմեզ տակաւին վերապահ դիրքի մէջ մնալ, երբ պէտք է չայտնել մեր գա-

ղափարը ա՛յն պատահարներուն շուրջ, որոնք տեղի ունեցան 1914 Օգոստոսէն սկսած, եւ որոնք անարգել կը շարունակուին դեռ: Աշխարհ էապէս անտարբեր չէ: Աշխարհ՝ իր խորքին մէջ, անչուսօրէն անձնասէր չէ: Աշխարհ անմեղներու եւ անզօրներու աղերսին խուլ չի մնար չաւէտ: Այլապէս իրաւունք կ'ունենայինք հաւատալ Քսաներորդ Դարու մեր Քրիստոնեայ Քաղաքակրթութեան ամբողջական անհետացումին:

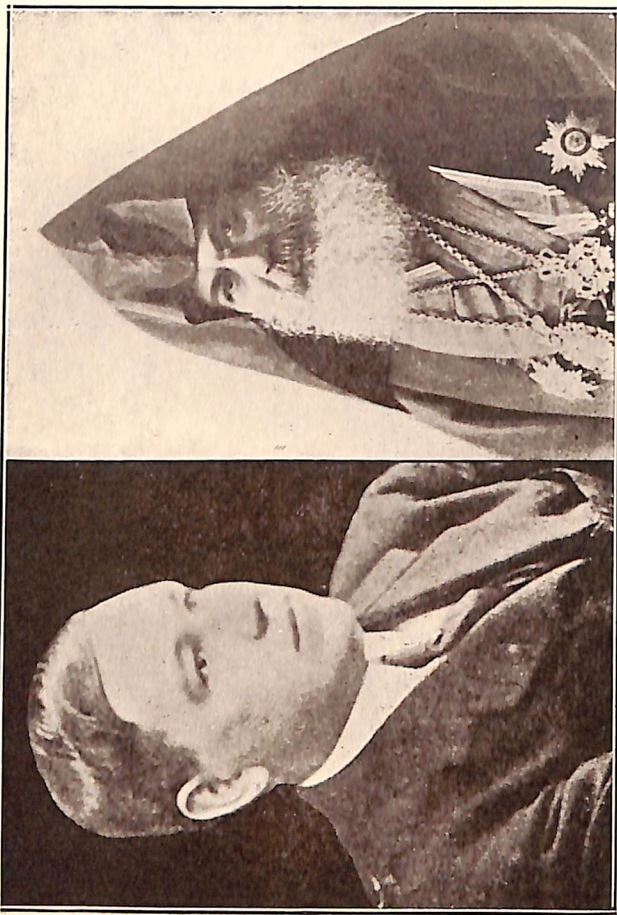
Եթէ հետեւանքներէն ոմանք վիճելի են, եթէ մութ պատահարներ կան, եթէ երբեմն ամբաստանութիւններ եւ հերքումներ խնդրական են, անդին կան շա՛տ ուրիշներ զորս կարելի է ճշդել:

Որովհետեւ Հայկական ջարդերը բացայայտ կերպով հաստատուած են Թուրքիոյ մէջ, որովհետեւ պատասխանատուները որոշապէս կարելի է ցոյց տալ, եւ որովհետեւ՝ առանց քաղաքական շահի ակնկալութիւններու ամենաթեթեւ կաս-

կաճն իսկ ներշնչելու՝ կարելի է միջազ-
գային մարդասիրական խղճմտանքին
դիմում կատարել, Օսմանեան կայսրու-
թեան մէջ ներկայիս գտնուող Հայ ցեղի
մնացորդին համար, եւ որպէս զի մէջ-
տեղ դրուին իրողութիւնները եւ մատ-
նանշուին պատասխանատուները, հե-
տեւաբար, գիրքիս հեղինակը պատշաճ
եւ հրամայական կը համարի հէնց այս
վայրկեանին ուշադրութիւն հրաւիրել
այն արարքին՝ որ անվիճելիօրէն ժամա-
նակակից պատմութեան սեագոյն էջն է:

ՀԸՐՊԸՐԴ ԷՏԸՄՁ ԿԻՊԸՆՁ

Փարիզ, Դեկտ., 1915

ՏՐ. ՀԵՐՊԵՐՐԻ ԿԻՊԸՆՁ ԵՒ ՎԵՀ. ԳԵՈՐԳ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

1908ի Ամրան, Երիտասարդ Թուրքերու ստիպումին վրայ, Համիտ վերահաստատեց այն սահմանադրութիւնը զոր ինք շնորհած եւ գրեթէ իսկոյն ջրն-ջած էր իր գահակալութեան նախօրեակին՝ երեսուն երեք տարի առաջ։ Այս անգամ, ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ, նպաստաւոր մամուլ մը ունեցան Երիտասարդ Թուրքեր, որոնց դրուատիքը ըրին ամենազգի գրողներ, և վառ-վրուռ գոյներով նկարագրեցին Օսմանեան կայսրութեան փալլուն ապագան՝ Ազատութեան, Հաւասարութեան և Եղբայրութեան Րէփիմին ներքե։ Եւրոպա եւ Ամերիկա՝ կարելի բոլոր միջոցներով իրենց բարեացակամութիւնը եւ գործնական քաջալերանքը շռայլեցին Թուրքիոյ բարեկարգիչներուն, նոր Րէփիմի

Հիմնաւորումին համար: Մեծ Պետութիւններէն, մասնաւորապէս Անգլիա եւ Ֆրանսա, Երիտասարդ Թուրքերու օգնեցին՝ փոխ տալով դրամ, եւ կարող խորհրդատուներ՝ Նաւալին եւ Գանձալին նախարարութիւններուն — Թուրք կառավարութեան երկու ամենատկար բաժանմունքներուն:

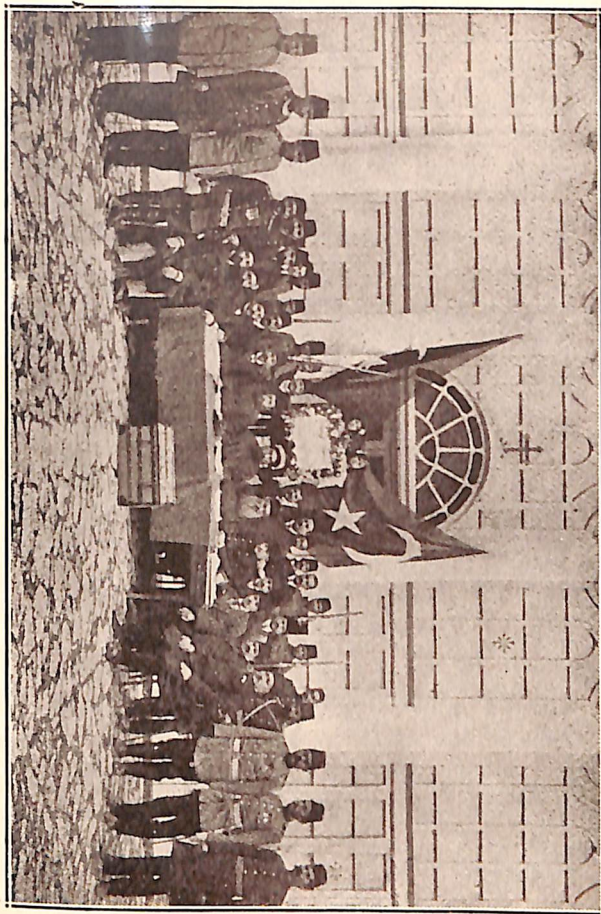
Կը բաւէ հարեւանցի ահնարիկ մը նետել Արեւմտեան Եւրոպայի լրագրական շեղջերուն վրայ՝ համոզուելու այս չատարարութեան ստուգութեան: Սահմանադրական Բէթիմի առաջին դժուարին (եւ յուսախաբ ընող!) շրջանին, Եւրոպական և Ամերիկեան թերթերու Մերձաւոր Արեւելքի թղթակիցներէն մին ըլլալով՝ համեստօրէն կրնամ խոստովանիլ թէ, Երիտասարդ Թուրքերու հանդէպ ջերմ եւ անխախտ հաւատարմութիւն ցոյց տուինք: Յուսալով որ, նպա-

տակը միջոցը կ'արդարացնէ, կը վախնամ թէ մեր մէջ չկար մէկը որ երբեք մեղանչած չըլլար իր ըմբռնումներուն դէմ ճշմարտութիւնը քողարկելով, (suppressio veri) եթէ ոչ սուտ թելադրութիւններով (suggestio falsi): Արեւմտեան դիւանագիտութիւնը հաւատարիմ մնաց Երիտասարդ Թուրքիոյ, որքան Արեւմտեան լրագրութիւնը: Իրերայաջորդ Մեծ Եպարքոսներ զիս վստահացուցին թէ՛ Լոնտոնի եւ Փարիզի համազործակցութիւնը — քննադատութենէ խուսափելու յօժարակամութիւնով, եւ շատ բաներու վրայէ լուծեամբ անցնելու պայմանաւ — հնարաւոր պիտի դարձնէր նորահաստատ Սահմանադրութեան պահպանումը առաջին դժուարին ձմրան ընթացքին, և որ պիտի մարէր փոթորիկը Ապտ-իւլ-Համիտի փորձած հակալեղափոխութեան:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Նոր Բէժիմի առաջին ամսուն բաղ-
դը ունեցաչ Թուրքիա երթալ, եւ ապրիլ
Պոլիս ու Փոքր Ասիա մինչեւ Պալքան-
եան աղետալի պատերազմին վախճանը:
1908էն մինչեւ 1913, բացառիկ պատե-
Հութիւնը վաչկեցի ճամբորդել Եւրոպա-
կան եւ Ասիական Թուրքիա: Այսպէս,
Ժանօթացաչ Օսմանեան կայսրութեան
ճակատագիրը իրենց ձեռքին մէջ կրող
մարդոց Հետ, եւ ականատես եղաչ այն
ճակատագրական իրադարձութիւննե-
րուն, որոնք, կործանումի յոսալքու-
թեան փոխակերպեցին Հինգ տարիներու
վերածնունդի յոյսը: Իզմիր, Պոլիս եւ
Պէյրութ՝ նոր Բէժիմի ծնունդը հռչակող
տօնախմբութիւններուն ես ալ մասնակ-
ցեցաչ: Քրիստոնեաչ, Իսլամ եւ Հրէա
տարրերու Հաշտութիւնը դիտեցի: Իս-
լամ իւլէման եւ Քրիստոնեաչ քահանան
գրկափարեցան, եւ միեւնոջն կառքերուն

ԵՂՅԱՅՈՒԹԻՆ (?)

ՄԵԻՍԿՈՅՆ ԷՁԸ

մէջ՝ չաղթական թափօրներով՝ փողոցները շրջան ըրին:

Սկիզբէն իսկ, ամէն բանէ վեր, կը գտնուէի դիրքի մը մէջ, ուր սերտօրէն կըրցայ ճանչնալ Թուրքիոյ Հայերը, եւ Երիտասարդ Թուրքերու ու նոր Րէժիմի հանդէպ անոնց իսկական զգացումներուն ծանօթացայ: 1909 Ապրիլին կը գտնուէի Ատանա, ուր Հայերու խանդավառութիւնը վարձատրուեցաւ երեսուն հազարի կոտորածով մը՝ Կիլիկիոյ եւ Հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ: Կոտորածէն առաջ դիտած էի Հայերու վերաբերումը: Ատանայի մէջ, իմ աչքերուս առջեւ անոնց արիւնը հոսեցաւ: Սրածոմի մոլեգնութիւնը անցնելէն վերջ, զանազան տեղեր անոնց հետ էի:

Այս ներածական տողերը, հեղինակին անձին չուրջ, ակամայ գրի առնուած են: Եւ ատիկա անհրաժեշտ էր, բացա-

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՊԱՏՄ ՈՒԹԵԱՆ

ռապէս հաստատելու իմ չափարարու-
թիւններս, որպէս զի ինծի չըսեն թէ
«Խնդիրին տեղեակ չէք», եւ թէ «Դըր-
սեցիի մը համար աչս հարցերուն նկատ-
մամբ վճիռ արձակել անկարելի եւ սը-
խալ է»: Քանզի փորձառաբար գտած
եմ թէ Թուրքը և իր բարեկամները, երբ
իրենց խօսուի Հայկական Հարցի մասին,
պարզապէս կ'ուրանան փաստերդ եւ վը-
ճիռիդ ձեռնհասութիւնը կասկածի տակ
կը ձգեն: Հետեւաբար, կարեւոր կը նը-
կատեմ չափարարել թէ՛ հոս ցոյց տըր-
ուած իրողութիւները կուզան մէկու մը
կողմէ, որ մօտէն անձնական տեղեկու-
թիւն ունի անոնց վաւերականութեան
մասին, եւ աչս փաստերու նկատմամբ ե-
ղած դատողութիւնը արդիւնք է տարի-
ներու ուսումնասիրութեան եւ զգուշա-
ւոր, մանրակրկիտ քննութեան:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԳԼՈՒԽ Ա.

1915 Ապրիլին, Օսմանեան կառավարութիւնը Թուրքիոյ մէկ ծայրէն միւսը սկսաւ գործադրութեան դնել սիսդէմադիֆ եւ խնամով պատրաստուած ծրագիր մը բնաջնջելու Հայ ցեղը: Վեց ամսու ընթացքին մօտաւորապէս մէկ միլիոն Հայեր սպաննուեցան: Զոհերու թիւը եւ անոնց փնացումի եղանակը ժամանակակից պատմութեան մէջ աննախընթաց է:

ԳԼՈՒԽ Ա.

1914ի Աշնան, Թուրքերը՝ բանակին համար՝ Քրիստոնեաներու եւ Իսլամներու զօրահաւաքումի սկսան: Բովանդակ Թուրքիոյ մէջ, լման վեց ամիս, Հայեր զինուորական ծառայութեան կանչուեցան: Ունեւորներէն զինուորական փրկանք ընդունուեցաւ: Բայց քանի մը չաբաթ վերջ՝ աննկատ թողած զինուորական փրկագիրնի ստացագիրները՝ անոնց տէրերուն զինուորագրութիւնը վերսկսաւ: Պոլսոյ շրջակաները գտնուող Հայ դեռատի դասու զինուորները գործօն բանակին մէջ զետեղուեցան, ինչպէս Պալքանեան պատերազմի ատեն: Իսկ չափահասներ, եւ հեռաւոր վայրերու

Հայեր, գործածուեցան ճամբաներու, երկաթուղիներու եւ ամրութիւններու շինութեանց: Հայեր ո'ւր որ կանչուեցան, եւ ի'նչ գործ որ չանձնուեցաւ, կատարեցին իրենց պարտականութիւնը. աշխատեցան թուրքիոյ պաշտպանութեան ի խնդիր: Քաջ զինուորներ եւ ուշիմ, ժրաջան ու շինարար աշխատաւորներ յայտնագործուեցան անոնք:

1915 Ապրիլին, Պոլսէն հրամաններ ղրկուեցան Փոքր Ասիոյ տեղական իշխանութիւններուն՝ ի գործ դնել կարելի եւ չարմար ամէն միջոց, կանխաւ անդամալուծելու Հայերու կողմէ փորձուելիք ապստամբական ոեւէ ձեռնարկ:

Տեղական իշխանութեանց շեշտուած էր թէ՛ Հայեր կայսրութեան ապահովութեան ծայրայեղ վտանգ կը սպառնային, եւ ազգային պաշտպանութիւնը կը պահանջէր ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆՕՐԻՆ կանխադ-

գուշակաւ խստութիւն, Հայերը անվրնաս դարձնելու:

Կարգ մը վայրերու տեղական իշխանութիւններ պատասխանեցին թէ՛ իրենք նշմարած չէին ո'ւէ կասկածելի գործունէութիւն Հայերու կողմէ, եւ չիւղեցուցին կառավարութեան թէ, Հայերը ո'չ մէկ վնաս կրնային հասցնել, քանի որ զէնք չէին կրեր, եւ արդէն ամենէն կորովի արական տարրը բանակին մէջ կը գտնուէր: Կան թուրքեր որոնք ամօթի եւ գթութեան տեսակ մը զգացում ունին՝ Բայց թուրք պաշտօնեաներու մեծագոյն մասը՝ պատրաստակամ եւ եռանդազին՝ Պոլսէն եկած թելադրութիւնը կատարեց: Անսաստողներ փոխուեցան:

Եւ Հայկական ջարդերու նոր թուական մը սկսաւ...

Նախ, այս ձեռնարկը կարելի ամե-

նաքիչ դժուարութիւնով գործադրելու համար, դեռ եւս քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ մնացած Հայ բնակչութեան ուժեղ տղամարդիկը ազդարարութիւն ըստացան հաւաքուիլ չարմարագոյն վայր մը, ընդհանրապէս քաղաքէն դուրս: Ժանտարմներ եւ ոստիկաններ այս հրամանին գործադրութեան խստիւ հսկեցին: Ոչ ոք աչքէ վրիպեցաւ: Զանոնք ժողովելէ վերջ, բոլորն ալ սուրէ անցուցին: Գործադրութեան այս մեթոտը հրնարաւոր էր փոքր տեղերու մէջ, առհասարակ: Մեծ քաղաքներու մէջ սակայն, Պոլսոյ հրամանները, այսքան ճիշդ ու պարզ կերպով կատարել կարելի չէր միշտ: Հայ երեւելիներ, փողոցներու վրայ կամ իրենց տուններուն մէջ, սպաննուեցան: Ներքին քաղաքներու աչրեր հսկողութեամբ «ուրիշ քաղաք» ղրկուեցան: Քանի մը ժամէն վերադարձան պա-

հապանները՝ առանց իրենց բանտարկեալներուն...: Ծովեզերեայ քաղաքներու Հայեր նաւակներով «ուրիշ նաւահանգիստ» մը տարուեցան: Նաւակները զարմանալիօրէն շուտ վերադարձան՝ պարպուած իրենց ճամբորդներէն:

Յետոյ, որպէս զի երկաթուղիի եւ ճամբաներու շինութեան համար գործածուող Հայ զինուորներ կարող չըլլան ունէ հաւանական դժուարութիւն չարուցանել՝ կ'աշխատցուէին իրարմէ մղոններով հեռու կէտերու վրայ, 300էն 500 հոգի պարունակող խմբակներու բաժնուած: Թուրք կանոնաւոր բանակի զօրագունդեր ղրկուեցան շուտով «Հայ չեղափոխութիւնը նուաճելու»: Յանկարծակի չարձակում կրեցին բանուորական այդ փոքրիկ խմբակները, որոնք չարաչար կ'աշխատէին թիւերով, լծակներով եւ փետատներով: Այս «ապստամբներ-

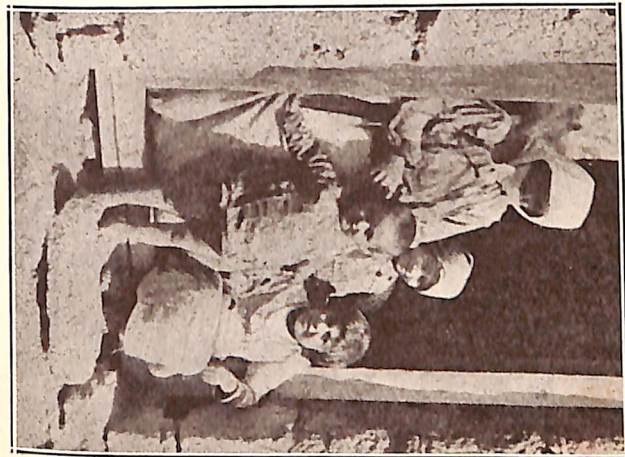
ր»ը ծակծկուեցան զնդակներով՝ գիտնալէ առաջ թէ ի՛նչ կը պատահէր...: Մէկ քանին որ չաջողեցան փախչիլ՝ հետապնդուեցան հեծեալներէ կամ թրատուեցան: Հեռագիրներ տեղացին Պոլիս, Թալէադ Պէյին, աւետելով թէ՝ «Հո՛ս հո՛ն եւ ամենուրե՛ք Հայկական յեղափոխութիւնը ջախջախուած էր»: Թալէադի կարգին, հեռագրով շնորհաւորեց տեղական պաշտօնեաները, իրենց կտրուկ միջոցներու չաջողութեան համար: Եւ, վերահաս վտանգի մը առջեւ առնուած ըլլալուն իբր ապացոյց՝ հեռագրական աչդ հաղորդագրութիւնները ցոյց տրուեցան չէզոք դիւանագէտներու եւ չէզոք թերթերու Պոլսական թղթակիցներուն, որոնց աւանջը հասած էր տարտամ արձագանգը՝ Հայկական ջարդերու կրկնումին: «Մենք անգութ չենք գրտնուած, սակայն կ'ընդունինք թէ խիստ

եղած ենք», չայտարարեց Թալէադ Պէյ: «Ասիկա պատերազմի ատեն է»: Ինքըզինք Հայ ցեղի գործունեաց արու դասէն ազատելէ վերջն ալ, Թուրք կառավարութիւնը տակաւին անհանգիստ կ'ըզգար: Ծեր, կին, տղայ եւ մանուկ վտանգաւոր տարր էին Օսմ. կայսրութեան! Պէտք էր Հայութիւնը Թուրքիայէն արմատախիլ ընել: Սակայն արդեօք ի՛նչպէս կարելի էր գործադրել այս նպատակը, որպէս զի, Ուաշինկիթընի Թուրք դեսպանը եւ Գերմանական թերթեր կարողանային ըսել, ինչպէս որ ըսին եւ դեռ կը շարունակեն ըսել, թէ «Բոլոր սպաննուածները կը պատկանին այն ըմբոստ տարրին, որ՝ արիւնոտ ձեռքերով՝ յանցանքի մէջ բռնուած է, եւ կամ Օսմ. կառավարութեան դէմ դաւաճանական արարքի մէջ գտնուած է: Մենք բնաւ ձեռք չենք դպցուցած կիներու եւ մանուկներու»:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

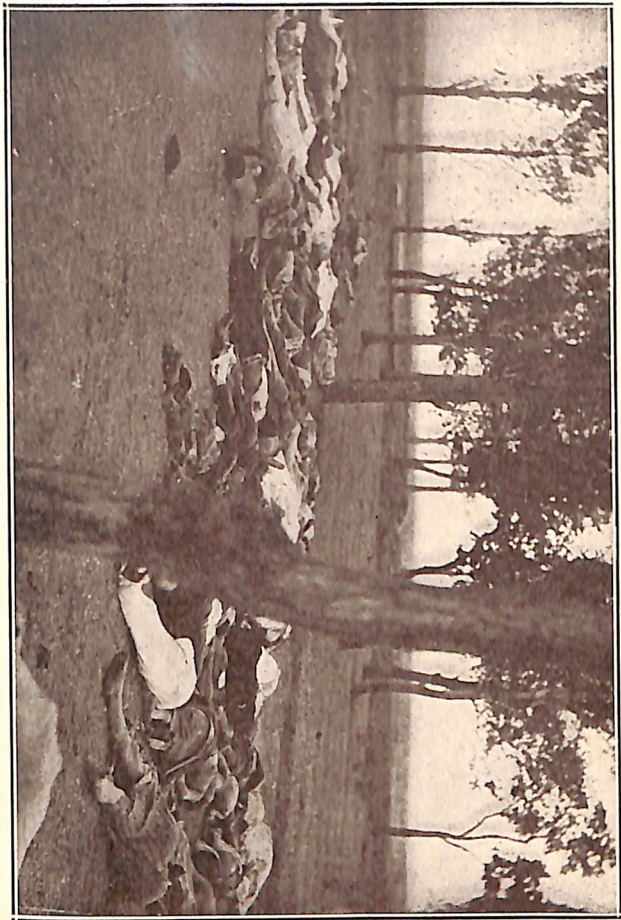
յու, ինչպէս շինծու տեղեկագիրներէ ոմանք պիտի ջանան հաւատացնել Ամերիկացիներուն»։ Թալէադ Պէյ պատրաստած էր իր ծրագիրը. — Տեղահանութիւն — զինուորական անհրաժեշտութիւն՝ բաց կատարելապէս մարդկային։

Մայիսէն մինչեւ Օգոստոս՝ Օսմանեան կառավարութիւնը մեթոտիկ կերպով հետապնդեց ծրագիր մը՝ աւելի դժոխային քան հնարաւոր յոռեգոյն ջարդը։ Փոքր Ասիոյ իւրաքանչիւր նահանգ հեռագրուեցաւ՝ բովանդակ Հայութիւնը դէպի Միջագետք տեղահան ընել։ Հրամանը որո՞չ էր եւ մանրամասն։ Մուացութեան մատնուելու չափ աննշան գիւղակ մը չկար։ Մունետիկներ ազդարարեցին թէ աճեւն Հայ, այսինչ որոշատենին, պէտք է պատրաստ ըլլայ մեկնելու անծանօթ վայր մը։ Ծերեր, հիւանդներ եւ չղի կիներ բացառութիւն չէին

Արիւններն եւ Մոնիւրներն գերջ
(Հայ փոխադրեցեանք)

ՄԱՍԻՆԻՆԻ ԿԱՆՈՒՄԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒՄԸ

ՍԵՒԱԳՈՅՆ ԷՋԸ

կազմեր: Միայն հարուստ վաճառականներ, դրամատէրներ եւ գեղադէմ կիներ ու աղջիկներ արտօնուած էին ազատ մընալ՝ Մահմետական կրօնքը ընդունելու պայմանաւ: Սակայն — չաւիտենական չարագոյնք իրենց — հատ հատ անձեր միայն օգտուեցան փախուստի այս միջոցէն: Երկու օրէն մինչեւ վեց ժամ տըրուած էր պատրաստութեան համար: Տընական առարկաներ, անասուն կամ աւելորդ զգեստ արգելուած էր տանիլ: Անկողինի կազմած եւ կերակուրի պաշար՝ ուժը ներածին չափ կարելի էր վերցնել, ուսին վրայ դրած: Եւ պիտի ֆաշէին հետիոտն՝ կիզիչ արեւին տակ, անջրդի ձորերէն եւ ձիւնապատ լեռներու կիրճերէն: Ու հարկ էր տոկա՛լ ճամբորդութեան մը՝ երեքէն մինչեւ ութ շաբաթ...:

Տեղահանութեան հրամանը տակա-

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Լին չստացուած Քրիստոնեայ գիւղերէ անցնելու պարագային, կարաւանը արտօնուած չէր ընդունիլ կերակուր եւ կամ ոեւէ հոգածութիւն: Ծերեր, հիւանդներ եւ փոքր մանուկներ ինկա՞ն ճամբաներուն եղերքը, անգամ մըն ալ չելլելու պայմանաւ...: Երկունքի մէջ եղող կիներ սուիններով եւ խարազաններով առաջ կը քշուէին, մինչեւ որ մահը ազատէր զիրենք: Սիրուն աղջիկներ կը խըլուէին հարէմներուն համար, կամ, պահապաններու կողմէ կը բռնաբարուէին ամէն օր՝ սպասելով մահուան, իբր գլխառատ ազատարարի: Անոնք որ կրնային, անձնասպան եղան: Մայրեր, խելագար՝ գետը նետեցին իրենց զաւակները, անոնց տառապանքին վերջ տալու: Անօթութիւն, ծարաւ, լքում եւ ամօթ հարիւր հազարներով կիներ մահուան գիրկը տարին:

Նախ օրէ օր, յետոյ ժամ առ ժամ նօսրացաւ խղճալի կարաւանը: Ամէն ոք յուսատ՝ միայն մահուան փափաքեցաւ, քանզի հնա՞ր է որ յոյսը ապրի ճամբորդութեան մը մէջ որ վախճան չունի: Նոյն իսկ ամենէն զօրաւորին քով ուժ մնալ կարելի՞ է: Դժոխք առաջնորդող այդ ճամբէն աջ կամ ձախ խոտորողներ հրացանազարկ կամ սուինահար եղան: Անոնք որ փախչելով, չաջողեցան ազատուիլ պահապաններու ձեռքէն, Քիւրտերէ եւ հեծեալ գիւղացիներէ հետապինդ՝ գետին փռուեցա՞ն...:

Ու երիտասարդ Թուրքեր դեռ կը չարունակեն նուաճել Հայ յեղափոխութիւնը հո՛ն, Փոքր Ասիոյ մէջ!

Վերի պարբերութիւնը հազիւ ավարտած էի, երբ տունս եկաւ Անգլիացի կին մը, զոր տարիներէ ի վեր կը ճանչնամ: Ան մէկ ամիս առաջ թողած է

Ատանան: Իր պատմութիւնը չարեւնման է ուրիշներու պատմածին: Ես ունիմ նոյնօրինակ փաստեր՝ Ամերիկեան, Անգլիական, Գերմանական եւ Զուիցերիական ականատեսներէ, որոնց վկայութիւնները զիրար կը հաստատեն:

Անգլուէին ինծի այսպէս պատմեց.—

«Տեղահանութիւնը տակաւին կը շարունակուի: Ներքին նահանգներէն սկըսած մինչեւ Պաղտատի երկաթուղիի երկայնքին՝ անցնելով Ատանայի մէջէն՝ անոնք կը ղրկուին դէպի մահուա՛ն ուղեւորութիւն: Երկաթուղին, ամէն ուր որ գոցութիւն ունի, Բնաջնջումի գործը փութացնելու կը ծառայէ՝ աւելի արագ քան այն վայրերը, ուր կարաւաններ կը յառաջանան ռոֆով: Ա՛հ, երանի՛ թէ միայն ջարդէին ընցնէին, ինչպէս Համիտեան օրերուն: Ատանայի երկաթուղիի կայարանէն դիտեցի Հայ կիներ, ո-

րոնք, մանկիկները թեւերնուն վրայ բարձրացուցած, «Չո՛ւր» կը խնդրէին: Հացի ախորժակ չէր մնացած այլեւս անոնց մէջ: «Մի՛ այն Չո՛ւր, պո՛ւտ մը Չո՛ւր» կ'աղբսէին...: Զրհան մը կար: Ծունկի եկած՝ խնդրեցի պահապանէն թոյլատրել ինծի կաթիլ մը ջուր տալ: Կառախումբը շարժեցա՛ւ իսկոյն: Եւ վերջին լսածս կորուսեալներու աղիողորմ հառաչն էր...: Ասիկա մէկ անգամ չէ պատահած: Գրեթէ ամէն օր նոյն երեւոյթը կը կրկնուէր: Լորտ Պրաչս 800,000 զոհե՞ր կ'ենթադրէ: Լա՛ւ, այժմ այդ թիւը մէկ միլիոնի հասած ըլլալու է: Կրնա՞ք երեւակայել մարդկային արարածներ, որ նոյն իսկ վայրենի անասունները այսպիսի մահով մը մահացունեն...»

Բայց Ուաշինկթընի Թուրք դեսպանը տակաւին կը չաչտարարէ թէ, այս

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

պատմութիւնները «չինծու» են, եւ թէ
«Լիւներ եւ պղտիկներ չեն սպաննը-
լած...:»

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԳԼՈՒԽ Բ.Ի

Հայեր, իբր ցեղ, Թուրքիոյ ապահովութեան սպառնալիք չեն, եւ չեն եղած ամենեւի՛ն: Անոնք անպարտ են անհաւատարմութեան ամբաստանութեանէն, գոր իբր չփնդանք կը գործածուի ջարդերու եւ տեղահանութեան:

ԳԼՈՒԽ Բ.

«Հայկական Եղեռնի Ամերիկեան Յանձնարարութիւն»-ին Հրատարակած տեղեկագրին առիթով, Նիւ Եորքի Թրքական Ընդհանուր Հիւպատոս Ճէլալ Միւնիֆ Պէյ լայտարարեց. — «Վերջին քննութիւնով (last analysis) այս ցնցող դէպքերը թէեւ ցաւալի են, սակայն կրնանք ըսել թէ, Հայեր ինքզինքնին միայն պէտք է մեղադրեն»: Ճէլալ Միւնիֆ Պէյ առաջ կ'անցնի բացատրելու թէ, Հայերը չեղափոխութիւն կը նիւթէին, եւ թէ Թուրք զինուորներ սպաննեցին զանոնք, երբ բռնեցին «զինուած» եւ արիւնոտ ձեռքերով՝ (red handed) օրինաւոր իշխա-

նութիւններու դիմադրութիւն փորձելու պարագային:

Ասիկա Թրքահայոց ջարդերուն անփոփոխ բացատրութիւնն է, որուն ահանջալուր եղանք 1895-96ին եւ 1909ին: Միեւնոյն բանը կը լսենք նաեւ 1915ին: Բայց Հաստատող փաստեր չեն տրուած երբեք: Միւս կողմէ ունինք բացարձակօրէն Համոզիչ Հանգամանք կրող չափա-նութիւն մը, որ ցոյց կուտայ թէ, ատո՛րքան անընդունելի է՝ իբր բացատրութիւն, եւ ո՛րքան անհիմն իբր ամբաստանութիւն:

1895ի եւ 1896ի կոտորածներուն ահանատես միսիոնարներու եւ Հիւսիսատոսական պաշտօնեաներու Հետ անձամբ խօսած եւ անոնց նամակներն ու տեղեկագիրները տեսած եմ: Այդ թուականներուն, անտանելի անարդարութեան եւ Հալածանքի պատճառաւ, Ֆրանսացիներ-

րու եկզօլթե * կոչած դասին նման որոշ երիտասարդական կազմակերպութիւններ, գաղտնի ընկերակցութիւններու ձեւին տակ՝ ինչպէս ռուսական ներքին կազմակերպութիւններ՝ շարժում ստեղծեցին, Հայերու եւ ուրիշ քրիստոնեաներու կացութիւնը բարուքելու նպատակաւ: Արդարեւ, եկզօլթե կոչուած այս անձերէն ոմանք պաշտպանեցին եւ փորձեցին աշխատիլ Հայաստանի անկախութեան Համար: Բայց անոնց փրոփականտը երբեք չքաջալերուեցաւ եկեղեցական շրջանակներէ, եւ ոչ ալ հող դտաւ Թրքահայ ժողովուրդի մեծագոյն զանդուածին մէջ: Բաց ի Վանի վիլայէթէն, Հայեր ուրիշ տեղ բնակչութեան մեծամասնութիւնը չէին կազմեր այլեւս: Չափազանց ցրուած ըլլալով կաշարու-

* Ինչ որ Հայեր մկրտած են «խենդ» կամ «խոովարար» անուններով: Ծ. Թ.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Թեան մէկ ծայրէն միւսը, անոնք չէին կրնար սնուցանել անկախութիւն ձեռք բերելու լուրջ յոյս մը, զոր Յոյներ, Սերպեր, Պուլկարներ եւ Ռումանացիներ կրցին իրականացնել Պալքանեան* Թերակղզիին մէջ:

* Այս չափաբարութիւնով չեմ ուզեր ուրանալ թէ, դաստիարակուած Հայեր, ինչպէս ուրիշ ցեղի մը լուծին տակ ապրող ամէն ժողովուրդ, իրենց խորագոյն զգացումներով չեն տենչացած համազգային երազներու եւ խտէալներու իրականացման: Բայց Հայեր, ամէն բանէ աւելի, դործնական ժողովուրդ մըն են: Անոնք երբէք չեն ձգտած անհնարին նկատուած բանի մը: Մեծ Տէրութիւններու դիւանատուններուն եւ Բարձրագոյն Դրան դիւանաթուղթերուն մէջ Հայ ժողովուրդի նկատմամբ տեղի ունեցած հաղորդագրութիւններով՝ բուն հարցը եղած է ստանալ միայն այն բարեկարգութիւնները, որոնք պիտի ապահովեն սոսկ այն առանձնաւորութիւնները և այնչափ մը ազատութիւն, որոնց տեւջալու իրաւունք ունէր Հայը՝ իբր Օսմ. հպատակ:

1913ին Մեծ Տէրութիւնները, մէջն ըլլա-

ՍԵՒԱԳՈՅՆ ԷԶԸ

1909ի ջարդին ժամանակ բուն իսկ տեղին վրայ, ես ուսումնասիրեցի Հայոց դէմ եղած ամբաստանութիւնները: Կիլիկեան Հայերու դէմ եղած միեւնոյն ամբաստանութիւններու անհիմն ըլլալը հրապարակաւ փաստեցի՝ ի գոհացում իմ անձիս, (ինչպէս բազմաթիւ օտար թրդթակիցներու, որոնց հետ նաեւ Գերմաններ): Հարիւր Հայէն մէկն իսկ ոչինչ չունէր չեղափոխական ընկերակցութիւններու հետ: Խոնարհ դասակարգը այդօրինակ փրփուկանտէ մը կարենալ ազդուելու համար չափ տգէտ էր: Հայ եկե-

լով Գերմանիան, Թուրք կառավարութեան առաջարկեցին Փոքր Ասիոյ մէջ իրագործելի բարեկարգութիւններու ծրագիր մը, զոր Թուրքիա համաձայնութեամբ ընդունեց, բայց դորձադրութեան չդրաւ: Մինչեւ վերջին քանի մը ամիսներու եղեռնը, Հայերու միակ պահանջն էր ա՛յն բարեկարգութիւնները, զոր Թուրքիա ի՛նքն իսկ ուզած էր գործադրել:

ղեցին արդէն դատապարտած է երազատեաներու ցնորամտութիւնը: Գոլէճներու փրոֆէսորներ հակառակ խօսած եւ գրած են: Քաղաքացի հարուստ դասակարգը համարձակօրէն ցոյց տուած է գրգռիչներուն, որ իրենք չէ թէ կրաւորապէս, այլ եւ գործնականապէս հակառակ են այդ փրոփականտին:

Թուրքերը սակայն, Հայ լեղափոխականներէ վախնալու բնաւ պատճառ չունէին: Անոնք գիտէին այս պարագան: Եւ դեռ աւելին կայ, անոնք կը ճանչնային բուն իսկ եփզօլթէները: Թուրք կառավարութիւնը ինքզինք կըրնար լիապէս վստահեցնել թէ, փրոփականտիստներէն երկիւղ չկար: Եթէ կը վախնար անոնցմէ, ուզած վայրկեանին կրնար զանոնք ձեռք ձգել: Ատանայի մէջ 30-40 երիտասարդներու ձերբակալումը պիտի նշանակէր ցանցի մէջ առնել գըրգ-

ռիչներու ամբողջութիւնը: Փոխանակ այսպէս ընելու, 6000 Հայեր ջարդուեցան եւ քաղաքին կէսը կրակի տրուեցաւ: Յետոյ դարձեալ հրապարակ դըրուեցաւ Հայ լեղափոխութիւնը՝ որպէս արդարացում !:

Ատանայի կոտորածին յաջորդող զինուորական ատեանի մէջ, արգարութեան զարհուրելի վիժումը Երիտասարդ Թուրք Րէփիմի անկման սկիզբն էր: Այդ հեգնական ցուցադրումն էր Երիտասարդ Թուրքերու այն յայտարարութեան թէ՝ Օսմանեան Կայսրութեան վերականգնումը կարելի էր Ազատութեան, Հաւասարութեան եւ Եղբայրութեան սկըզբունքներուն վրայ: Այդ օրէն ի վեր, Թուրքիոյ նոր բարեկարգիչներու իւրաքանչիւր քայլը իրենց դաւանանքի սրտութիւնը ի չափ տ բերաւ: Արդարութեան զարհուրելի վիժում ըսի, որով-

ՔԱՐՏԷՍ ՏԵԼԵՆՈՒԹԵԱՆ

Հետեւ, ո՛չ մէկ տարր Հայերուն պէս ծափողջունեց Սահմանադրական Րէժիմի գալուստը: Ոչ մէկ ուրիշ տարր, անոնցմէ աւելի, հաւատարմօրէն զօրավիգ կանգնեցաւ Երիտասարդ Թուրքերու: Հայերու գործած միակ սխալը, սահմանադրական Րէժիմի առաջին ինը ամիսներուն, Սելանիկի մարդոց վրայ իրենց հաւատքին չայտնի եւ խանդավառ արտայայտութիւնն էր: Անոնք չեղափոխութեան փարեցան բոլորանուէր: Նոր Րէժիմի հանդէպ անկեղծ եւ ինքնաբուխ հոգածութիւն ցոյց տուին, եւ հաւատացին Երիտասարդ Թուրքերու՝ մինչեւ դառն յուսախարութիւն...:

Պոզսոյ մէկ խօսքին վրայ, Կիլիկեան կոտորածը դադրելէն չետոյ, Տարսոնի Ամերիկեան միսիոնարական հաստատութեան բակին մէջ, Թուրք պաշտօնեայի մը՝ ջարդէն վերապրողներուն ը-

րած մէկ ուղերձին ունկնդրեցի: Բանախօսը վստահացուց զանոնք, թէ վտանգը անցած էր, թէ բոլոր պատահածները Ապտ-իւլ-Համիտի հակա-չեղափոխութեան արդիւնք էին, թէ այլեւս ապահով կրնային զգալ որ Ազատութիւն, Հաւասարութիւն եւ Եղբայրութիւն իսկապէս իրենցն էր: «Մենք, Երիտասարդ Թուրքերս», ըսաւ ան, «Հայերուդ հետ հաւասարապէս տառապած՝ դժբախտութեան ընկերներ ենք ձեզի»: Ու վսեմ հաւատքով մը — վսեմ եւ նոյնքան յիմար — Հայերու ստուար զանգուածը աւագամբն ալ հաւատաց: Հայեր ջարդի բացատրականը գոհացուցիչ գտան եւ նորէն շարունակեցին թիկունք հանդիսանալ Օսմանեան կառավարութեան:

Ատանայի ջարդին չաջորդող չորս տարիներու ընթացքին, Ժամանակիս մեծ մասը Պոլիս անցուցի՝ չարատեւ չարա-

բերութիւն պահելով Հայ ցեղի առաջնորդներուն հետ: Ոչ մէկ անգամ Օսմ. կառավարութեան հակառակ արտաբերուած բառ լսեցի Հայ եկեղեցականի մը, կամ դիրք ու համբաւ վայելող Հայ անձնաւորութեան մը բերնէն: Հաստատապէս գիտեմ թէ անոնք Օսմ. կառավարութեան հակառակ չէին շարժիր: Միւս կողմէ Երիտ. Թուրքեր համոզուած էին թէ, Հայերու հաւատարիմ պաշտպանութեան եւ համագործակցութեան կը կարօտին: Իտալական եւ Պալքանեան երկու պատերազմներուն ատեն ալ, Թուրքեր տեսան Հայերու հաւատարմութեան հաւաստիքը: Իրենց Իսլամ եղբայրներու կողքին, Թուրք բանակի Հայ զինուորներ արիաբար կռուեցան հասարակաց հայրենիքին համար: Վտանգի եւ ճգնաժամի պահուն Թրքահայեր օգնեցին իրենց Օսմանցի հպատակակիցներուն: Ի-

րենց արիւնը նուիրեցին Թուրքիոյ: Օսմանցի Յոյներուն նման, անոնցմէ կարելի չէր կասկածիլ, որ սնուցած ըլլային թաքուն տենչեր՝ թշնամի բանակին չաջողութեան նկատմամբ:

Անարդար և անհեթեթ է Օսմանեան կառավարութեան համար, Հայ հպատակներուն ընդդէմ իր ամբաստանութիւններուն իբր փաստ, չիչել սա պարագան թէ՛ Ռուս բանակին՝ մէջ բազմաթիւ Հայ կռուողներ կան: 1878ի պատերազմին հետեւանքով Թուրքիա հարկադրուեցաւ Ռուսիոյ թողուլ Հայաստանի հողէն մաս մը: Այդ հողամասին, ինչպէս նաեւ Կովկասի մէջ ապրող Հայեր, մօտաւորապէս քառասուն տարի Ռուսական տիրապետութեան ներքեւ մնալով, բնականաբար, Թուրքերուն դէմ պիտի կռուէին՝ իբր Ռուսահպատակ: Թուրքիոյ մէջ գտնուող Հայերու

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Հաւատարմութեան հանդէպ իրենց կասկածին իբր ապացոյց՝ Ռուս բանակին մէջ Հայերու ներկայութիւնը մատնանը՝ չելով, Թուրքն ու իր Գերման ջատագովները կը շահագործեն Եւրոպական և Ամերիկեան խիստ անկատար ծանօթութիւնը՝ Վանէ անդին տարածուող երկրամասի աշխարհագրական դիրքին եւ պատմական անցքերուն վերաբերմամբ։ Դաշնակից բանակներու մէջ Հայ կամաւորական մարմիններու գոյութիւնը, եւ ֆրանսա ու Մեծն Բրիտանիա գտնուող Հայ Հասարակութիւններու կողմէ Դաշնակիցներու դատին ինպատ ըրած լաշտնի ձեռնտութիւնը Հայերու Համար դժբաղդութիւն մըն է դարձեր։ Թուրքիայէն հեռացած աքսորական այս Հայերը, անհա՛տապէս իրաւունք ունէին իրենց ուղածը ընելու. իբր Հասարակութիւն՝ լաւագոյն էր — եւ ներկայիս ալ

ՍԵՒԱԳՈՅՆ ԷԶԸ

է — ձեռնպահ մնալ։ Թէեւ առանց արդարացումի, Թուրքեր եւ Գերմաններ, Թուրքիայէ դուրս գտնուող այս փոքրիկ Հայ գաղութներու ցոյցերէն կը դատեն Թուրքիա բնակող Հայերու մտադրութիւնը եւ ոգիին։ Նոյնիսկ չաջողած են շատ չէզոքներու շփոթութիւն պատճառել՝ Հայ իրականութեան ստույգ պարագաներուն շուրջ։

Ներկայ ջարդերու եւ բռնի տեղահանութեան ժամանակ, եթէ երբեմն վայրերու Հայեր — ինչպէս Ատանայի մէջ 1909ին — իրենց տուներն ու սիրելիները զէնքով պաշտպանեցին, ատիկա տեղի է ունեցած այն ատեն միայն՝ երբ Օսմ. կառավարութիւնը թերացաւ իր պարտականութեան մէջ, եւ երբ Հայեր Համոզուած էին թէ իրենց բնաջնջումը վճռուած է։ Նոյն իսկ այդ պարագաներուն, ինչպէս Ատանայի մէջ, տեղական

Իսլամ մոլեռանդութեան դէմ Կ. Պոլսոյ կառավարութեան տուած ապահովութեան խոստումին Հայեր անգամ մըն աչ հաւատացին: Դարձեալ կարեւոր կը նըկատեմ չիշեցնել իմ ընթերցողներուս, թէ այս ամէն գրածներս Հաստատուած են ականատեսներու վկայութեան վրայ: Այսպէս, ամէն առթիւ Թուրքեր դաւաճանեցին Հայերու Հաւատքին: Օսմ. կառավարական պաշտօնեաներ, դրժելով իրենց Հանդիսաւոր խոստումները, ըսպաննեցին Հայերը, երբ վերջիններ իրենց զէնքերը չանձնած էին:

Վան միակ կարելի բացառութիւնը սեպելով, չկար ուրիշ ոեւէ տեղ, ուր Թուրքեր ամենադոյզն կասկածի իրաւունք ունենային թէ՛ թշնամիին Համակրիլ կը նշանակէր Հայերու տեղական մէկ քանի փորձերը՝ ջանալով պաշտպանել իրենց կիներն ու զաւակները: Եւ Վան

Փոքր Ասիոյ մէջ կատարուած ջարդերու եւ տեղահանութեան ԵՐԵՍՈՒՆ ԿԵԴՐՈՆՆԵՐԻՆ մէկ հատն է միայն:

Օսմանեան կառավարութիւնը թո՛ղ մէջտեղ դնէ իր փաստերը — եթէ երբէք ունի — Հաստատելու Համար իր ճիգը թէ՛ Թրքահայեր կայսրութեան ապահովութիւնը վտանգել կը ծրագրէին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԳԼՈՒԽ Գ.Ի

Հայ տարրի պահպանումը Օսմ. կայս-
րութեան բարգաւաճումին եւ բարո-
ւութեան համար բացարձակ անհրա-
ժեշտութիւն է: Դարերու ընթացքին
ապացուցուած է թէ՛ Քրիստոնեայ և
իսլամ խաղաղ եւ համերաշխ կրնան
ապրիլ թուրքիոյ մէջ, որ երկուքին
ալ հայրենիքն է հաւասարապէս:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Մարդ, ընդհանուր սկզբունքով, կը
վարանի խորհրդատուի կամ զգուշա-
ցընողի դերը կատարել պատերազմի
մէջ գտնուող ազգի մը, ցոյց տալով թէ
ի՛ր իսկ շահերը ի՛նչ կը պահանջեն:
Կեանքի եւ մահուան կռիւի մը պարա-
զային, ինչպիսին է ներկայ պատերազ-
մը, բնականաբար պիտի ենթադրուի
թէ՛ իր շահերուն տեսակէտէ՛ ազգի մը
լաւագոյն դատաւորները Հէնց այդ ազգը
եւ իր կառավարիչներն են: Օտար աղ-
բիւրներէ եկած խրատներու անաչառու-
թիւնը կասկածի ենթակայ է: Հետեւա-
բար օտարի մը խրատը, եթէ ոչ բացար-
ձակ անհեթեթութիւն, առնուազն խրատ

տուողին տգիտութեան և տկարութեան նշան կը նկատուի:

Բայց դրութիւնը Օսմ. կառավարութեան մէջ Եւրոպական ոեւէ երկրի մէջ եղածէն բոլորովին տարբեր է: Օսմ. կայսրութեան ոչ-Քրիստոնեայ տարրերուն մէջ չեն գտնուիր հարկ եղած թիւով դաստիարակուած անձեր, որ չէ թէ առաջնորդողի, այլ նոյն իսկ հասարակաց կարծիք ձեւակերպողի ձեռնհասութիւն ունենան: Հետեւաբար Թուրքիոյ մէջ հասարակաց կարծիք գոյութիւն չունի: Կառավարող ուժը մնացած է շարունակ փոքրածիւ, ապականած և կաշառաբոյժ խմբակի մը ձեռքերուն մէջ: Եւ Օսմ. ազգը, Եւրոպական ազգերու պէս, ժողովրդային հաստատութիւններու եւ շարժումներու շուրջ վստահութիւն ներշնչելու աստիճան չէ զարգացած բնաւ:

Արտաքին աշխարհին հետ, կայսրութեան մէջ գտնուող ոչ-Իսլամ տարրեր ուրախութեամբ ողջունեցին նոր Րէփմը՝ 1909ի Սահմանադրութիւնը նըկատելով, առանց կրօնքի և ցեղի խըտութեան, Թուրքիոյ մէջ ապրող բոլոր ժողովուրդներուն համար պաշտօնի ըսկըզբնաւորութիւնը ընդդէմ այն միապետութեան, որ փորձով ապացուցուած էր թէ՛ հաւասարապէս վնասակար է — եթէ ոչ հաւասարապէս ճնշիչ — բոլոր այն ժողովուրդներուն, որոնք ենթարկուած էին Երլտըզ Քէօշլի բռնակալութեան:

Եւ սակայն շուտով տեսնուեցաւ թէ, Ազատութիւն, Հաւասարութիւն եւ Եղբայրութիւն տեղ չունէին Երիտասարդ Թուրքերու Սահմանադրական Պետութեան ըմբռնումին մէջ: Քլիք մը ուրիշ քլիքի մը փոխանորդած էր պարզապէս. ահա՛ ամէնը: Կային անկեղծ խոստմնա-

պա՛հ, ինչպէս նաեւ կամեցող, Երիտա-
սարդ թուրքեր, որոնց շարժառիթը
կասկածի տակ չիցնար: Բայց այս վեր-
ջիններու թիւը այնքան փոքր էր որ, չէին
կրնար չաղթել Միւսթեան եւ Յաւաջդի-
մուսթեան Կոմիտէի այն ազդեցիկ տիպին
որ կը պարունակէ Թալէադ, Էնվէր,
Ճավիտ, Ճէմալ, Խաչրի, Ահմէտ Րիզա,
Տր. Նազիմ, Հաճի Ապտիւլ Պէտրի եւ
Հիւսէին Ճաշիտ: Եռանդոտ թուրքեր
չէին կրնար սպասել որ ՍաՀմանադրա-
կան սկզբունքներու նեցուկ կանգնի
կայսրութեան մէջ գտնուող ՄաՀմետա-
կան չափազանց տգէտ բնակչութիւնը:
Քրիստոնեաներ, անբաղդատելի կերպով
բարձր դաստիարակութիւն ստացած,
չատ աւելի պատճառներ ունէին գնահա-
տելու նորահռչակ Ազատութիւնը: Քա-
ղաքականապէս վերածնունդ թուրքիան
Քրիստոնեա՛յ տարրին միայն կրնար

կռթնիլ: Այս է միակ պատճառը, որով,
Ապտ-իւլ-Համիտի չաջորդող նոր խըմ-
բակին համար, Հայ տարրը վտանգի աղ-
բիւր մը դարձաւ անմիջապէս: Եւ, այս-
պէս ասած, Երիտասարդ թուրքեր ուղ-
ղակի զինուեցան Հայ ժողովուրդին դէմ,
Ապտ-իւլ-Համիտի պէս, որպէսզի անոնք
անկարող ըլլան թուրքիոյ վերածնու-
թեան խմորը դառնալու: ՍաՀմանադրու-
թիւնը, զոր Հայեր ողջունեցին իբր
սկզբնաւորութիւն քաղաքական ազա-
տագրութեան, անմիջապէս եւ անխու-
սափելիօրէն փոխուեցաւ իրենց մահուան
դատաւճիռին:

Խորապէս ուսումնասիրելու պէտք
չկայ: Կը բաւէ լոկ կարդալ Օսմանեան
կայսրութեան պատմութեան այն մասը
որ կը սկսի Խրիմի պատերազմէն, երբ
Անգլիա եւ Ֆրանսա ազատեցին թուր-
քերը: Այդ ժամանակ ծնաւ... «բարե-

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

կարգութեան հարցը», զոր Մեծ Տէրութիւններ ներկայացուցին Բարձրագոյն Դրան: Եւ Հայեր, ճիշդ այդ վայրկեանէն, քաղաքակրթութեան դատին անգիտակից զոհերը դարձան Մօտաւոր Արեւելքի մէջ: Պէրլինի Վեհաժողովը հաստատեց այս իրողութիւնը:

Ռուսիոյ անդր-կովկասեան քաղաքականութիւնը եւ Մեծ Պետութիւններուն Պալքանեան քաղաքականութիւնն էր որ, նախ արթնցուց, այնուհետեւ դրդապատճառը դարձաւ Թուրք Իսլամ մոլեռանդութեան՝ ընդդէմ Հայերուն: Հայկական վիթխարի ջարդերու ականատես եղա՞ծ է աշխարհ՝ նախ քան «Արեւելեան Հարց»ի սուր հանգամանք ըստանալը: Այսուամենայնիւ, Քրիստոնեայ Եւրոպան միահամուռ ջանք մը չթափեց՝ ազատելու այս դժբաղդ ցեղը, Թուրքին հետ բուն իսկ իր — Եւրոպայի —

ԱՆԳԻՆ ԱԻԱՆԴ ՍՆՆԱԽԸՆԹԱՅ ԱՂԵՏԷՆ
(Էրզրումցի երկու աղջիկներ՝ Ամերիկա բերուած)

ՍԵՒԱԳՈՅՆ ԷՋԸ

ունեցած անձնական Հաշիւներուն Հետեւանքէն:

Ապահովաբար, Հայեր, որոշ չափով, տառապած են շարունակ Իսլամ լուծին ներքեւ՝ ընկերային եւ քաղաքական իրենց անզօրութիւններուն բերումով: Բայց Հայը, բաղդատաբար ասպահով, եւ ինչո՞ւ չէ, նոյն իսկ բարգաւաճումի լայն չափով մը, դարեր ապրած է իբր Օսմ. Հպատակ: Թուրքերու եւ Հայերու միջեւ չարաբերութիւնը այնքան ալ գէշ չէ եղած: Այս երեւոյթը ստուգելու առիթ ունեցեր եմ Թուրքիոյ զանազան մասերուն մէջ: Թուրքեր, Արաբներու պէս, ի բնէ մոլեռանդ չեն: Հայկական Հալածանքներն ու ջարդերը կը բոնական պաշտօնի Հնաւուրց խնդիր մը չէ, ինչ որ Եւրոպական եւ Ամերիկեան Հասարակութիւններ սխալմամբ կը կարծեն ընդհանրապէս: Դարձեալ, Հայ ջար-

դերը տեղի չեն ունեցած որովհետեւ Հայեր՝ իբր սեղանաւոր՝ դրամ փոխ տալով, պարզամիտ թուրքեր խաբած են ու ճնշած, ինչպէս չաճախակի եւ չամառօրէն կը պնդեն շատեր, որոնք չիմարութիւնը կ'ունենան բացատրելու ելլել, եւ նոյն իսկ արդարացնել (ո՛վ երկինք!) Հայկական կոտորածները: Վերջիշեալ երկու տիրող Համոզումներուն առաջինը կը հերքուի անով որ, Հայկական ջարդերը վերջին քառորդ դարու գործեր են, մինչդեռ Հայ եւ թուրք եօթ դարերէ ի վեր միատեղ կ'ապրին Փոքր Ասիոյ մէջ: Երկրորդ կարծիքը ինքնին ջուրը կ'իջնայ, քանի որ ջարդերը սահմանափակուած չեն մեծ քաղաքներու մէջ, ուր բազմաթիւ բարեկեցիկ Հայեր կը գտնուին, այլ, ճիշդ նոյն կերպով եւ աստիճանով, կոտորածներ տեղի ունեցած են տգէտ եւ աղքատ Հայ հասարա-

կութիւններու մէջ, գիւղերը:

Ձկայ բան մը աւելի՛ չիմարական, բնութեան եւ պատմութեան աւելի՛ հակառակ, քան այն գաղափարը թէ՛ Հայ Հարցի լուծումը եւ Հայ ցեղի փրկութիւնը հնարաւոր է զանգուածային արտագաղթով, դէպի Ամերիկա, եւ կամ ուրիշ երկիր մը: Հայեր Ասիական թուրքիոյ բնիկներն են: Ամբողջական գաղթով կարելի է ազատել մէկ քանի հարիւր հազարներու կեանքը: Բայց այդօրինակ ազատութիւն մը վերապրողները սրտաբեկ պիտի ընէ: Ատիկա պիտի նըշանակէր՝ իբր ցեղ եւ իբր ազգ՝ Հայերու անհետացումը, նոյնքան ստույգ որքան անոնց կատարեալ փճացումը ջարդերու միջոցով: Ըսողներ կան թէ, ի՞նչ է ըրեր Հայ ցեղը, որուն անհետացումը մտահոգութիւն պատճառէ: Եւ միթէ կեանքի սերը (jus soli) հայրենիքի սիրոյն

(jus patrie) չափ զօրաւոր չէ՞, մանաւանդ
այն երկիրները ուր արեւ կը շողայ...:

Թուրքերու բարօրութեան եւ բար-
գաւաճումին տեսակէտէ իսկ, Հայերու
գոյութիւնը անհրաժեշտ է Փոքր Ասիոյ
մէջ: Քաղաքականապէս և տնտեսապէս՝
առանց Հայերու օգնութեան՝ Թուրքեր
չեն կրնար ապրիլ անկախ, եւ ամենա-
փոքր աստիճանով ինքնապաշտպան
մէջ: Հայկական դէպքեր չիշել կուտան
ոսկեճուած ող սագի սպաննութեան հէք-
եաթը: Իրենց արգահատելի տգիտու-
թեան մէջ, արիւնախանձ մոլեգնութիւ-
նով, Թուրքեր կը չարձակին կը սպաննեն
զանոնք, որոնց գոյութիւնը նախապէս
թանկարժէք ու կենսական է իրենց իսկ
հասարակական եւ ազգային կեանքին
համար: Ճամբորդէ՛ ամենուրեք Թուրք
կայսրութեան մէկ ծալքէն միւսը, չպիտի
հանդիպիս բարգաւաճ հասարակութիւն-

ներու՝ առանց Հայերու ներկայութեան:
Յոյներ՝ Թուրքիոյ ծովեզերեայ քաղաք-
ներու տնտեսական կեանքին մէջ մեծ
դեր կը խաղան: Սակայն, բոլոր ներսի
գաւառներուն մէջ, Հայեր հարկապաշ-
մանն (sine qau non) են եւ անփոխարի-
նելի տարրը Թուրքերուն համար:

Անցեալ վեց ամիսներու արհաւիր
պատահարներէն առաջ՝ առանց հակա-
սութեան մէջ իննալու՝ կրնանք ըսել թէ
Թրքահայեր ո՛չ մէկ տեղ թուական ա-
ռաւելութիւն կը ներկայացնէին, Թուրք
կայսրութեան քաղաքական անկախու-
թիւնը վտանգելու աստիճան: Սակայն
պէտք եղածին չափ Հայեր կը գտնուէին
ամէն տեղ՝ երաշխաւորելով Թուրքիոյ
տնտեսական անկախութիւնը:

Թուրք կառավարութեան քաղաքա-
կան եւ տնտեսական անկախութեան տե-
սակէտէ՝ Հայերը Փոքր Ասիայէ արմա-

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

տախիլ ընելու փորձը, կամ բնաջնջումի
ծրագիրը է՛ն մահացու հարուածն է,
զոր թուրքեր կուտան իրենք իրենց:

Խելացի եւ հայրենասէր թուրքեր
հաւանաբար նկատած են այս պարագան:
Հայերու փճացումը շահաւոր է որո՛շ
ազգի մը: Բայց այդ ազգը վստահաբար
թուրքիան չէ...:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԳԼՈՒԽ Դ.

Գերման կառավարութիւնը կրնար արգիլել Թուրքիոյ հայաջինջ ձեռնարկը, բայց ան որոշած է ոչինչ ընել: Լուրջ պատմառներ կան հաւատալու թէ՛ Գերման կառավարութիւնը, եթէ չէ՛ քաջալերած, ապահովաբար ծափողջունած է Հայերու անհետացումը Փոքր Ասիայէն, որպէսզի Գերմանիոյ քաղաքական և տնտեսական ծրագիրը դիւրաւ ի գործ դրուի Օսմ. կայսրութեան մէջ:

ԳԼՈՒԽ Դ.

«Գերմանական Միութիւն Քրիստոնէական սէր տարածելու Արեւելքի մէջ» անուն ընկերութեան պաշտօնաթերթը «Սօնընառփկանկ» հրատարակեց Գերմանացի Հայրենասէր տիկնոջ մը, 1915 Յունիս 4 թուակիր, Մարաշէն գրած մէկ նամակը, որուն մէջ կը կարդանք, «Ա՛հ, եթէ միայն կարենայինք գրի առնել ի՛նչ որ կը տեսնենք մեր աչքերով»: Փոքր Ասիոյ Գերմանացի միսիոնարներն ալ, օտարազգի միսիոնարներուն չափ, սարսափահար եւ սրտմտած են, Հաւասարապէս Համակրալիւր Հայերու Հանդէս: Տարակոյս չունիմ թէ, միլիոնաւոր Գերմաններ կան այսօր, որոնք եթէ թոյլա-

տրորուէին նշարտութիւնը գիտնալ՝ Հայ ցեղի բնաջնջումին դէմ խստօրէն պիտի բողոքէին իրենց կառավարութեան, եւ պիտի խնդրէին Աստուծոյ անունով բան մը ընել, թոյլ չտալու որ Գերմանիա պատմութեան նշաւակ դառնայ, իբր մեղսակից ահաւոր ոճիրներուն, որոնք կը գործադրուին ի Թուրքիա:

Յոյց տրուեցաւ թէ, Հայ ցեղի Հանդէպ Մահմետական մոլեռանդութեան պատճառ գոցութիւն չունի: Առանց կեդրոնի եւ տեղային իշխանութիւններու ուղղակի Հրամանին, առանց զինուորական եւ ոստիկանական աջակցութեան, սոսկ իրենց նախաձեռնութիւնով Թուրքերը Հայ չեն սպաննած: Քանի որ, միեւնոցն վայրկեանին Փոքր Ասիոյ մէջ ամենուրեք սկսուած Հայ ցեղի բնաջնջումի այս փորձը սխատեմադիք ծրագրի մը արդիւնքն է, կազմակերպուած եւ

Հրահանգուած Պոլիսէն, Հետեւաբար, պատասխանատուները Հարկ է փնտռել Թուրք կառավարութեան Պոլսոյ պաշտօնեաներուն մէջ: Զգուշաւոր, մանրակրկիտ կերպով ծրագրուած, եւ անընդհատ առաջ տարուած, Հայկական ջարդերն ու տեղահանութիւնը չղացուած են մեկու մը կողմէ, Հրամայուած են մեկու մը կողմէ, եւ գործադրուած են առանձնացատու կ'նպատակի մը Համար: Ո՞վ է չղացած: Ո՞վ է Հրամայած: Հայկական արիւնոտ իրականութեան ետին ի՞նչ կայ թաքնուած:

Այս գաղափարը նոր չէ: Ինչպէս տեսանք, Հայեր իրենց վրայ Հրաւիրեցին Երիտասարդ Թուրքերու անվստահութիւնը եւ ատելութիւնը, ամէն ինչ լրջօրէն ընդունելով եւ հաւատալով թէ՛ Սահմանադրութիւնը իրական Սահմանադրութիւն ըլլալ սահմանուած էր: Ա-

տանայի ջարդը վերինը հաստատող (?) առաջին փորձն էր՝ անոնց կողմէ, որոնք խլելով Ապտ-իւլ-Համիտի իշխանութիւնը, որդեգրած էին անոր հաջաջինջ քաղաքականութիւնը եւ մեթոտները: Այդ օրերուն, մէկէ աւելի Երիտասարդ Թուրքերու բերնէն լսեցի իրենց սիրական խօսքը (bon mot), որ նոյն ատեն կը յեղցեղուէր «Հայկական Հարցէն ազատութիւնը միա՛կ կերպն է ազատութիւլ Հայերէն»: Ատանայի մէջ սկսուած գործը վերջացնել քաղաքական իտէալ մը դարձաւ ամբողջ վեց տարի: Հասաւ իրականացումի պատեհառիթը, զոր Թուրքեր իսկոյն խլեցին:

Դաշնակիցներ երբ Տարտանեյի վրայ յարձակումի սկսան, Պոլիս գտնուողներուն յայտնուեցաւ Հայ ցեղի դատաւրճիոր վաղուց ստորագրուած եւ պահուած Բարձրագոյն Դրան և Սպարապե-

տական շեմֆի խորշերուն մէջ պատրաստ դուրս հանուելու եւ գործադրուելու: Կարելի՞ է հաւատալ որ Գերման դեսպանութիւնը ատկէ անտեղեակ եղած ըլլայ: չետոյ Թալէադի Հնա՞ր էր իր Հրամանները արձակել՝ առանց նախապէս իմաց տալու Պարոն Վոն ՈւանկընՀայմի: Հաւանակա՞ն է որ Պէրլինի Գերման կառավարութիւնը այս բլանը գիտցած չըլլայ, ենթադրելով նոյն իսկ, որ իր Պոլսոյ ներկայացուցիչը իմաց տալ թերացած ըլլայ՝ Ահաւասիկ պարզ իրողութիւնները: Այսպէս, Պոլսէն ծրագրուած եւ Հրամայուած էր բնաջնջումը, Թուրքիոյ Սուլթանին մէկ ու կէս միլիոն անմեղ, չանցաւոր ըլլալու աստիճան հաւատարիմ Քրիստոնեայ Հպատակներուն:

Պոլսոյ մէջ Գերման դեսպանն էր այն միա՛կ անձը, որ, իր կառավարութեան աջակցութեամբ, մէկ խօսքով կրնար ար-

գիլել Հայաջինջ հրամաններու գործադրութիւնը:

Գուցէ առաջին քանի մը շաբաթներուն, Գերման դեսպանը իրերու վիճակէն անտեղեակ ըլլար, բայց, երբ դեռ շատ ուշ չէր, իրմէ խնդրուեցաւ Գերմանիոյ ազդեցութիւնը գործածել՝ վերջ դնելու այն արարքին, որ ժամանակակից պատմութեան սեւագոյն էջը պիտի կազմէր:

Քանի որ, Հայերու բնաջնջումը ըսկըսելէ առաջ, Գերմանիա մերժեց միջամտել, ան խկապէս մեղսակից գըտնուած չըլլա՞ր մօտ մէկ միլիոն մարդկային արարածներու կորուստին՝ սուրով, սովով, ծարաւով, լքումով եւ բռնաբարումով: Հայերու լանցանքն էր «խոչընդոտ» ըլլալին: Եւ անոնց խոցելութիւնը եւ անպաշտպանութիւնը կը

կայանար Գրիստոնեայի իրենց հանգամանքին մէջ:

Եւ միթէ Գերմանիա ոճրագործին ընկեր (particeps criminis) չըլլա՞ր, երբ կրնար, բայց չմիջամտեց Հայ ժողովուրդին ինպատ:

Դեսպան Վօն Ուանկընհայմ, Միաց. Նահանգներու առաջարկին վրայ, Պոլսոյ մէջ, Մորկընդոյի չափաբարեց թէ Գերմանիա թուրքիոյ ներքին գործերուն չի խառնուիր: Ուաշինկթընի դեսպան Վօն Պէրնշթօրֆ տեսնելով, թէ Հայկական ահաւոր նախճիրներու տեղեկագիրները խիստ ցաւառիթ տպաւորութիւն կը թողուն Ամերիկեան Հասարակութեան վրայ, նախ ուրացաւ ջարդեր պատահիլը: Յետոյ, երբ ուրացումը շարունակել անկարող դարձաւ՝ Հաստատուած դէպքերու առջեւ, այս անգամ Գերման ներկայացուցիչը փոխեց իր բանա-

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

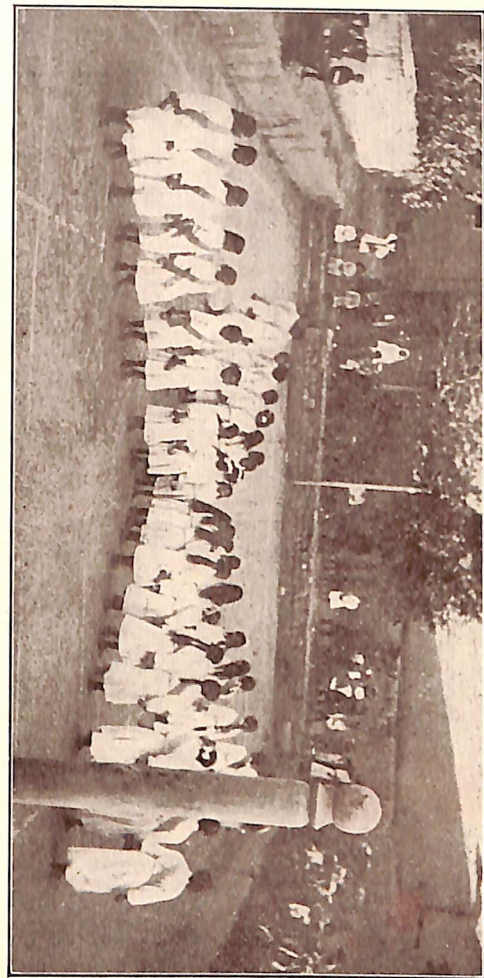
ձեւը. «Այս դէպքերը արդարանալի են, որովհետեւ անոնք տեղի ունեցած են Հայկական ապստամբութիւնը նուաճելու նպատակով:»

Ամերիկացի միսիոնար մը — մինչն մարդոցմէ, զոր ես անձամբ կը ճանչնամ, եւ որուն խօսքին լռելեացն կրնաք վստահիլ — Ասիական թուրքիոյ քաղաքներէն մէկուն մէջ տեսած է Գերման պաշտօնեայ մը, որ թրքական Հրետանին կ'ուղղէր Հայ անդէն քաղաքացի բնակչութեան վրայ: Նրկու տարբեր տեղեր, Գերմանացի Հիւպատոսներ, եթէ ոչ այլ ինչ, գոնէ պաշտպանեցին ջարդի եւ տեղահանութեան Օսմանեան քաղաքականութիւնը:

Լաչնագոյն եւ պատասխանատուութեան աւելի ընդհանուր բարոյական գետինի վրայ՝ իբր իր եղբօր պահապան՝ Գերմանիա չաւէտ դատապարտելի է, ինք

ԿՈՎԿԱՍՍԱՆԱՅ ԳԵՂՈՒՀԻ ՄԸ
(ԻՐ ԸՆԻԿ ՍԱՐԱՂԻՆ ՏԷՂ)

ՊԱՏԵՐԱՅՄԻՆ ԱՌԱՋ
(Մանկապարտեհի աղջիկներ)

ՍԵՒԱԳՈՅՆ ԷՋԸ

միայն ունենալով միշտ, Եւրոպական
բոլոր ազգերու մէջ, ջարդերը կասեցնե-
լու զօրութիւնը, զոր չուզեց գործա-
ծել...:

Գերման գրողներ, որոնք առաջինն
են եղած տարփողելու Հայ ցեղը իր ա-
ռաքինութիւններուն եւ քաղաքակրթու-
թեան ի նպաստ կատարած իր դերին
մէջ, այսուհետեւ դժուար պիտի գտնեն
պաշտպանել — ի գոհացում իրենց ապա-
գայ սերունդին — Գերման կայսրութեան
անշարժութիւնը՝ ի տես Հայ ազգի բը-
նաջնջումին:

Գերմաններու դէմ եղած արդարացի
ամբաստանութեան առաջին փաստն է
այն, որ լուռ մնացին եւ մերժեցին ոեւէ
բան ընել, երբ իրենք միայն կրնային
կործանումէ փրկել Հայերը: Այս պարա-
գան ծանրակշիռ է: Երկրորդ փաստը,
սակայն, չարագուշակ երեւոյթ ունի:

Հայ ջարդերու ետին պաշուած նըպատակը փնտռելու ատեն, դէմյանդիման կուգանք պերճախօս մեղադրանքի մը՝ Գերման կառավարութեան եւ Գերման ժողովուրդին հանդէպ: Գերմանները եւ միայն Գերմանները պիտի օգտուին Հայ ցեղի բնաջնջումէն:

Վերը ցոյց տուի, թէ Հայեր էական ազդակն են եւ անպայման երաշխաւորութիւնը՝ Թուրքիոյ տնտեսական եւ քաղաքական անկախութեան, Փոքր Ասիոյ մէջ: Ճիշդ այս պարագան կը թուի ըլլալ քար-գայթակղութեան Գերման տիրապետութեան: Հայեր, առաւելապէս ուսած Ֆրանսական եւ Ամերիկեան դպրոցներու մէջ, Ֆրանսերէն եւ Անգլիերէն կը խօսին: Արեւմտեան Եւրոպայի եւ Ամերիկայի, մա'նաւանդ Անգլիոյ հետ իրենց ունեցած առեւտրական յարաբերութիւններուն պատճառաւ՝ Հա-

յեր, բնականաբար, Գերման առեւտրական ճամբորդներուն առջև «խոչընդոտ» եղած են: Իբր միակ առեւտրական եւ երկրագործական տարրը Փոքր Ասիոյ մէջ, Հա'յն էր որ, կրնար իր ինքնութիւնը պահել Եւրոպայի գաղթականական հոսանքին դէմ: Եւ ասիկա կը նշանակէր «արգելք» հանդիսանալ Անատոլիոյ Գերմանացման ծրագիրին: Զէ թէ լոկ Պաղտատի Երկաթուղիին, այլ բոլոր այն բաներուն համար, զորս Պաղտատի Երկաթուղին կը խոստանար՝ Քալդէր Ուիլհէլմ Երկրորդ Ապտ-իւլ-Համիտի հետ եղբայրացաւ, 1895-96ի Հայկական ջարդերուն վաղորդացին:

Գերմանացիներուն, իբր անհատներ, անիրաւութիւն ընելու ամենադոյզն փափաքը չունիմ, եւ ոչ ալ նպատակս է ակնարկել ուէ բանի, որ տրամաբանօրէն տեղ չունի Գերման միտքին մէջ: Լուսա-

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ւորուած ազգեր, սակա՛յն, յայտնապէս պատասխանատո՛ւ են իրենց կառավարութեանց արարքներուն: Գերմաններ սարսափելի դէպքերու պատասխանատուութիւնը ստանձնեցին ներկայ պատերազմի միջոցին: Անոնք չափով մը կրնան չուսալ որ, երբ կիրքերը մարին, եւ երկու կողմերը իսկական գոյներով եւրեւան գան, թերեւս յաջողին ինքզինքնին ազատել կարգ մը ամբաստանութիւններէ: Եւ սակայն անկարելի է որ չքմեղանան ա՛յն ամբաստանութենէն, ըստ որում, թուլատրեցին Հայերու բռնաջնջումը — ոճիր մը, որմէ Գերմանիա միայն կրնայ օգտուիլ չուսալ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Եւ արդ, իբր եզրակացութիւն, Համարձակ կերպով սա Հարցումը ընենք. «Չէզոք ազգեր Հայերու Հանդէպ ո՛ր եւէ պատասխանատուութիւն ունի՞ն»:

Չէզոք ազգերու վերաբերմամբ առ Հասարակ, մեր տալիք պատասխանը կախում ունի սա պարագայէն թէ՛ ազգի մը ազդեցութիւնը եւ գործունէութիւնը տարամերժօրէն Հա՞րկ է սահմանափակուի ներքին գործառնութիւններու շըրջանակին մէջ: Իրենց խիղճին եւ Աստուծոյ Կա՛յէնի պատասխանը տուողներ ճակատաբաց կ'ըսեն. «Ո՛ր է, մենք մեր եղբոր պահապանը չենք: Մենք Հազիւ կրնանք մեր սեպհական հոգերը տանիլ»:

Եթէ այսօրինակ մտաչնութիւն մը դեկավարած ըլլար ազգերու խորհուրդները անցեալ քսան դարերու ամբողջ տեւողութեան, արդեօ՞ք կարելի պիտի ըլլար Քրիստոնեայ քաղաքակրթութիւն մը ունենալ այսօր: Պատմութիւնը պիտի կըրնա՞ր արձանագրել ոեւէ այլասիրական գործ՝ ազգի մը վերաբերմամբ: Գերութիւնը ջնջել հնարաւոր պիտի դառնա՞ր երբեք:

Կայ նաեւ երկրորդ դասակարգ մը, կազմուած անոնցմէ, որոնք կը հաւատան թէ մարդ մի՛այն հացով չապրիր, եւ կամ մարդ իր անձին համար մի՛այն չի ապրիր: Եւ թէ ազգեր, ինչպէս անհատներ, պատասխանատուութիւններ ունին հանդէպ ուրիշներու, մանաւանդ երբ այդ ուրիշները տկա՛ր են ու ճընշըւա՛ծ:

Ամբողջովին մէկդի թողունք բարձր

բարոյականի վերացական, անշօշափելի պատճառաբանութիւնը, զոր երբ շեշտենք, շատեր՝ քմծիծաղով մը՝ իրենց ուսերը կը թօթուեն: Գանք թանձրացեալ պատճառին, որով երկու ազգեր ուղղակի պատասխանատու էին միջամտել Հայերուն համար: Ձեզոք եւ կրաւորական հանդիսատեսներու մէջ, որոնք անձայն կը մնան երբ ժամանակակից պատմութեան սեւագոյն էջը կը գրուի, Ամերիկացիներ և Զուիցերիացիներ մոռնալու չեն, թէ իրենց դրամն ու իրենց ներկայացուցիչները ամբողջ երկո՛ւս սերունդ է որ Թուրքիոյ մէջ կը գործեն՝ Հայ ցեղը բարձրացնելու: Ֆրանսացիներու, Բրիտանացիներու, Գերմանացիներու և Իտալացիներու հետ միասին, Ամերիկացիները ու Զուիցերիացիները մա՛նաւանդ՝ սատարեցին Հայ ցեղի ազգային ոգիի վերազարթնումին: Անոնք

նոր կեանք ներարկեցին Հայ Եկեղեցի-
ին: Անոնք Հայ պատմութեան դաշտին
մէջ հետադատութիւններ ըրին, որոնց
արդիւնքը աշխարհի ընծայեցին: Անոնք
Եւրոպական լեզուներ սորվեցուն Հա-
յերուն, եւ Արեւմտեան քաղաքակրթու-
թեան ոգին հաղորդեցին ցեղի մը, որ
տոգտ եւ չետադէմ մնացած էր, Եւրո-
պայէ անջատուած ըլլալուն բերումով:
Ի՞նչ, միթե գոհե՞ր փնտռել գացին՝ դը-
րասանգներով զարդարելու զանոնք՝ ող-
ջակեզի համար: Միթե անոնք ուզեցին
հո՞րթը գիրցընել, մորթուելու համար:
Մի՛ ըսէք ոչ, քանզի Հայ ցեղը բարձ-
րացնելու նպատակաւ անոնց թափած
ջանքերուն գործնական արդիւնքն է այն
երկար ճամբորդութիւնը զոր ըրին Ամե-
րիկայէն եւ Եւրոպայէն մինչեւ Եփրատի
Հովիտը — այժմ վերածուած Մահուան
Հովիտի...

Լրջօրէն մտածենք: Եւ չետոյ, ի սէր
Աստուծոյ, ՇԱՐԺԻ՛ՆՔ:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

1.— Տեղեկագիր՝ Հայկական Զարդերու Ամերիկեան Յանձնախումբին, Նիւ Եորք, Օգոստոս, 1915:

Այս տեղեկագիրը կը պարունակէ 35 քաղաքացիներ, զրուած Փոքր Ասիոյ ամէն կողմերէն, ընդգրկելով ժամանակամիջոցը Ապրիլ 27էն մինչեւ Օգոստոս 3, 1915: 25 հեղինակաւոր Ամերիկացիներ (ինչպէս Վսեմ. Օսքար Ս. Սթրաուս, Երկիցս Ամերիկեան Դեսպան Կ. Պոլսոյ, Քարտինալ Ճէյմս Կիպլընդ, Ռաբբի Սթիֆըն Ուայզ եւ Չարլս Ու. Էլիքթ, Նախկին Նախագահ Հարվըրտ Համալսարանի) ստորագրած են այս տեղեկագիրը, որ կը հաստատէ թէ վրկացութեան ամենափոքր մասն իսկ ենթարկուած է խնամոտ եւ մանրակրկիտ քննութեան:

2.— Պաշտօնական տեղեկագիր Երեսփոխանական Վիճարանութեան, Լորտերու Տան մէջ, Չորեքշաբթի Հոկտ. 6, 1915:

3.— «Հայկական Նախճիրներ» — «Ազգի մը Սպաննութիւնը», Լորտ Ճէյմս Պրայսի ընդարձակ չառաջարանով, Լոնտոն Նոյ. 1915:

4.— Գերմանացի միսիօնարներու նամակներ, “Sonnenaufgang”-ի ուղղուած, և Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient-ի կողմէ հրատարակուած:

5.— Տիգրան Անդրէասեանի պատմական — Թարգմանուած Վեր. Սթիֆըն Թրաուպրիճի կողմէ — լոյս տեսած “The Star of the East”-ի մէջ: Լոնտոն Նոյ. 1915:

6.— Ականատեսի վկայութիւններ հրատարակուած Հետեւեալ թերթերուն մէջ. — Պուլօնը Սիւր-Մէր Թէլէկրէմ, Սեպ. 17, Փարիզ Թան, Սեպ. 15: Լի Մօօ Քուռիյէ տիւ Սանդր, Սեպ. 15: Թրիպիւն տը Ժընէվ, Սեպ. 4, 24, Հոկ. 14: Ժուրնալ տը Ժընէվ Հոկտ. 13 և 24: Կազէթ տը Լօզան, Հոկ. 24: Նիւ Եորք Իվինինկ փօսթ, Հոկ. 18: Մանչէսթըր Կարտիըն, Օգ. 16 և Հոկ. 26: Լոնտոն Թայմզ Հոկ. 8: Ֆրանքֆուրթէր Ջայթունկ Հոկ. 9: Փառի-Միտի

Հոկ. 17: Բոլոր վերի թուականները 1915-ի կը պատկանին:

7.— Տարբեր թուականներ կրող շրջաբերական նամակներ, Յուլիս 6էն մինչեւ Հոկ. 22, 1915 ղրուած Ամերիկեան Պօրտի կողմէ, կրելով Ճէյմս Լ. Պարթըն ստորագրութիւնը. Պոսթոն, Մէս.:

8... Շարք մը անտիպ անձնական նամակներ: Յայտնի պատճառներով նամակագիրներու անունները եւ գրութեան վայրերը կարելի է հաղորդել:

9.— Անձնական խօսակցութիւններ վըստահելի անկեղծութիւն եւ անվիճելի հեղինակութիւն վայելող անձերու հետ, որոնք Պօլիսէն եւ կամ Փոքր Ասիայէն վերադարձած են Սեպտ. 15էն Նոյ. 20-ի միջոցին: Այդ անձնաւորութիւններու անունները առ աչտ՝ հարկադրուած ենք գաղտնի պահել:

ՅԱԶՈՐԴԱԿԱՆ ԷԶԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

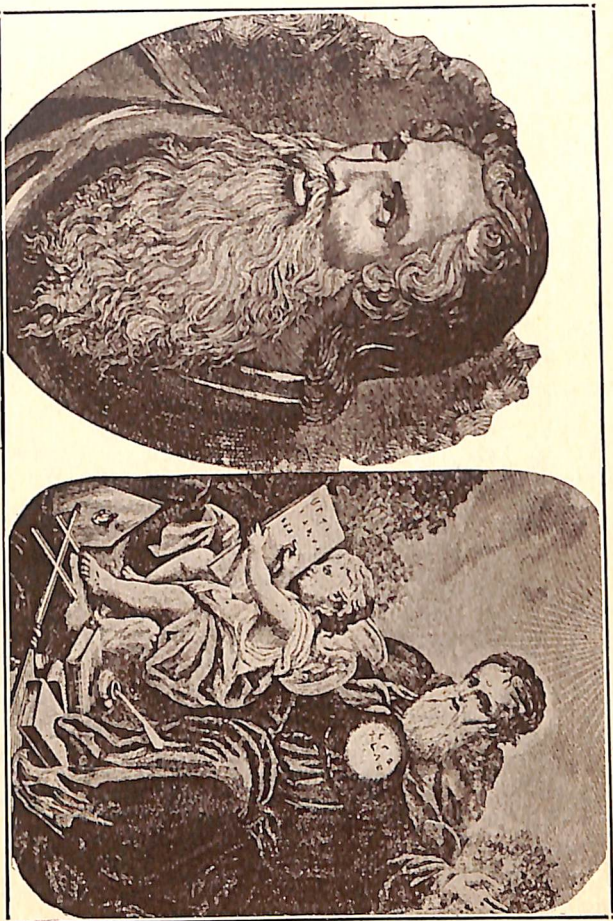
ԶԵՏԵՂՈՒԱԾ ԵՆ

ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԻ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

ՇՔԵՂ ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ ՇԱՐՔՈՎ ՄԸ

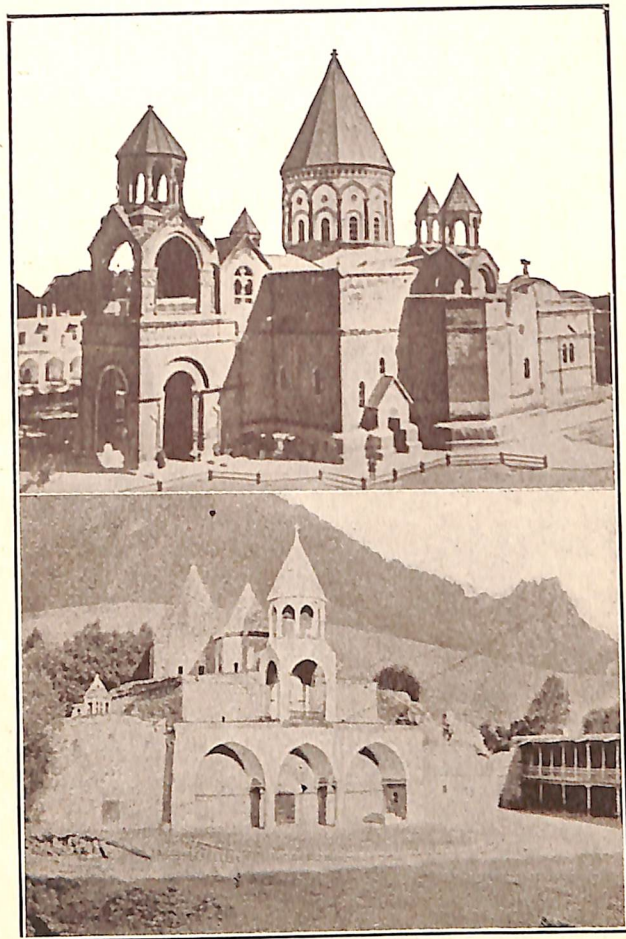

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՍԿԱՆ ՀԱՅ ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ (Տիգրան)
 ԱԻԱՆԴԱԿԱՆ ԱԶԱՏԱՊԱՇՏ ՀԱՅՐԸ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ (Հայկ)
 ԿՐՕՆՔԻ ԵՒ ԱԶԳՈՒԹԵԱՆ ՎԷՂԵՐԱՆՔ (Վարդան, Տրդատ)

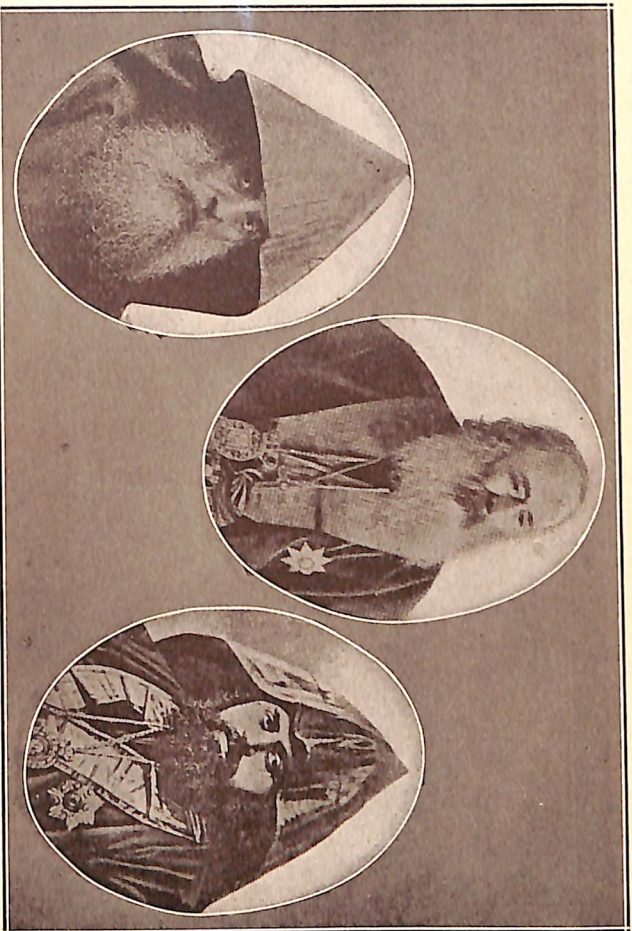

ԱՆՁՈՒԳԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՐԸ
(Խորհրդագրի)

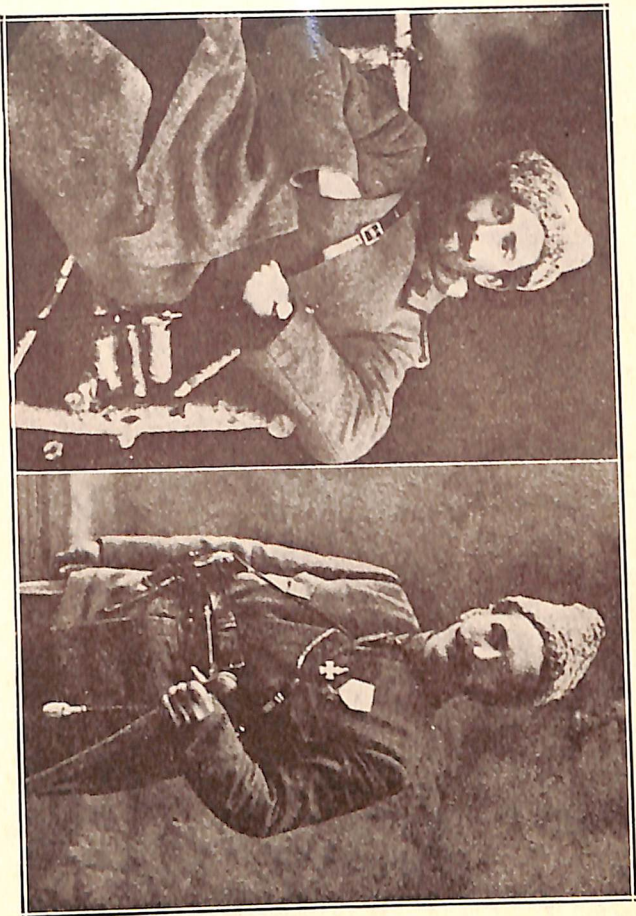
ԱՐԱՐԻՉԸ ՀԱՅ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻՆ
(Սուրբ Մարգար)

ՀՆԱՒՈՒՐՑ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ
 Էջմիածին և Վարազ
 (Տապանակ՝ փոթորիկին մէջ)

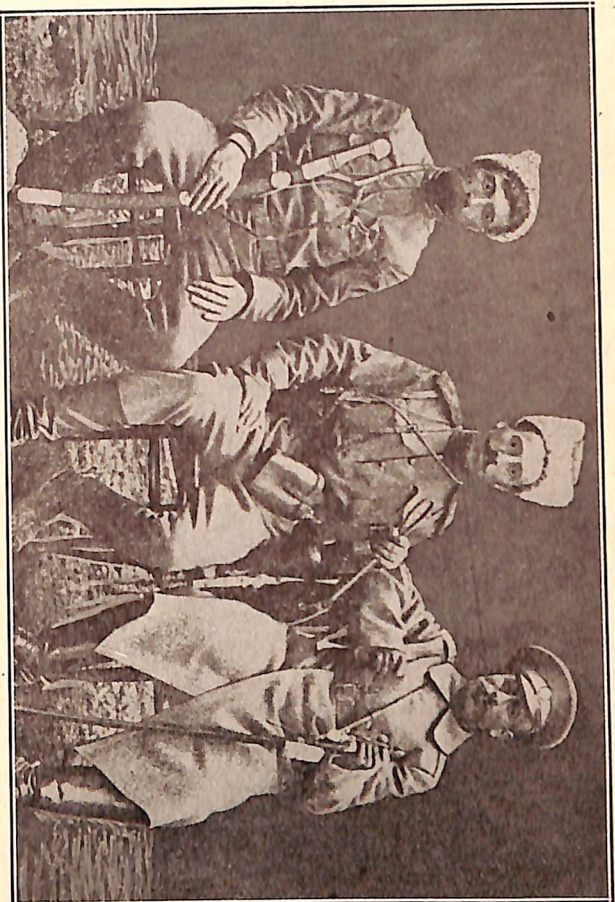
ՀԱՅ ԿՐԾՆԱԿԱՆ ՏԻՊԱՐ ԵՐԵՐԱՐԴԱՓԻԼՈՐ
(Իրիկլի, Հայրիկ, Վարժապետեան)

ՀԱՅ ՊԱՏԻՒՆ ՊԱՇՏՊԱՆԵՐԸ
(Աւշաբանն էւ Անդրանիկ)

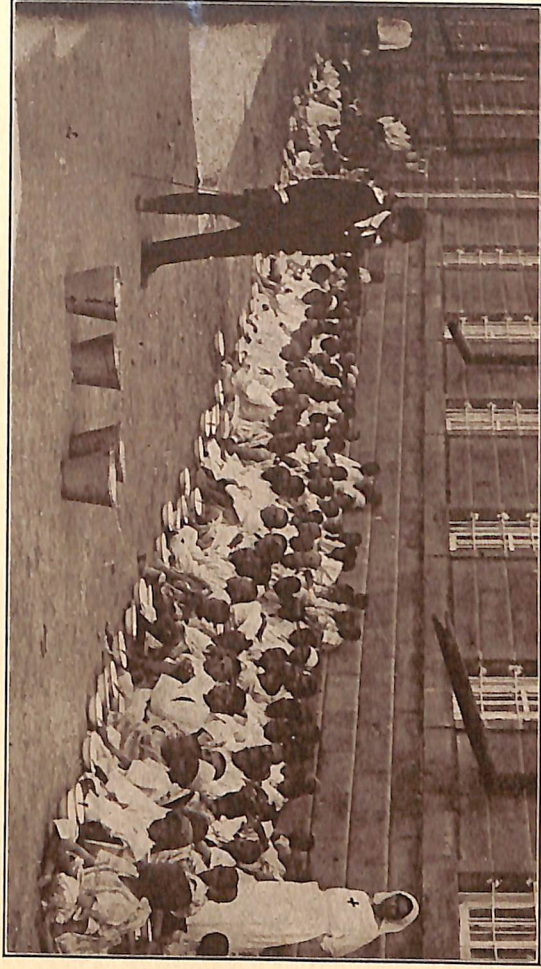

ՀԱՐԱՋԱՏ ԹԱՋՈՐԴՆԵՐ ՀԱՅԿԱՅ
(Քեօի, Վարդան եւ Համադասպ)

ԱՂԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐՏԻՆԵՐ
(Ա. Երեցեան, Հ. Բժշկեանց եւ. օրնակեան սպար ճը)

200 0950 807
US 807 0950 200

3179

2013

ԳԻՆ 50 ՍԷՆԹ

Հասոյթին կէսը՝ սուրէն ու սովէն վերապրողներուն

Handwritten signature or mark.